

ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ : ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ

ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ

ਡਾਇਰੈਕਟਰ (ਰਿਟਾਇਰਡ)

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਕੇਂਦਰ

ਦੇਹਰਾਦੂਨ

ਸੰਪਰਕ : 9997139539, 8427955727

ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਲੰਬੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਇਕ ਮਹਤਵਪੂਰਣ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੰਨਾ 938 ਤੋਂ 946 ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਕੁਲ 73 ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਯੋਗ, ਸਿਧ ਅਤੇ ਨਾਥ ਮਤਿ ਵਰਗੇ ਤਿਆਗਵਾਦੀ ਪੰਥਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਕਈ ਅੰਗ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਗਿਆਨਵਸ਼ ਅਜ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਖ ਪੰਥ ਵਿਚ ਉਚਾਰਣ 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਉਚਿਤ ਨਾਮ 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਹੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਲਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਸਿਹਾਰੀ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ, ਭਾਵੇਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਵਿਚ ਕਿਤਨੀ ਵਡੀ ਵਿਕ੍ਰਿਤੀ ਆ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਜੋਗੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਾਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਂਵ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਿਯ ਰਾਗ ਸੀ ? ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ, ਕਿ ਜੋਗੀ, ਨਾਥ ਆਦਿ ਸ਼ਿਵ ਭਗਤ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਰਾਗ ਵਿਸ਼ਣੂ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਸਿਧ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚ ਬੁਧ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਰਾਧਯ ਦੇਵ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਸਨ। ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ ਵਿਦਿਤ ਲੋਕ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਾਲ ਤਕ ਬਹੁਤ ਹਦ ਤੀਕ ਜੋਗੀ, ਸਿਧ ਅਤੇ ਨਾਥ ਪਦ ਰਲਗਡ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਵਖ-ਵਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਭਾਵੇਂ ਭਿੰਨ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਘਟੇ ਘਟ ਸਿਧ, ਨਾਥ ਅਤੇ ਜੋਗੀ ਪਦ ਆਪਿਸ ਵਿਚ ਮਿਲ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਸਿਧਾਂ ਵਾਸਤੇ 'ਨਾਥ' ਪਦ ਓਪਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਕਿ 'ਨਾਥਾਂ' ਵਾਸਤੇ 'ਸਿਧ' ਪਦ ਬੇਗਾਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਂਵ ਵੀ ਨਾਥ ਪੰਥ ਦੇ ਬਾਨੀ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗੁਰੂ ਮਛੇਂਦ੍ਰ (ਮਤ੍ਸਯੇਂਦ੍ਰ) ਸੀ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਕਰ ਕੇ ਸਿਧ ਸਾਧਕ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਸਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਨਾਥ ਪੰਥ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 84 ਸਿਧਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਉਹ ਵੀ ਨਾਥ ਪੰਥ ਦੇ ਆਵਿਸ਼ਕਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਧ ਸਾਧਕ ਸੀ। ਚਰਪਟਿ, ਕਾਨਿਪਾ ਜਾਂ ਕਰਣਿਪਾ, ਜਾਲੰਧਰ ਅਤੇ ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸਿਧਾਂ ਨੂੰ ਨੌਂ ਨਾਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਵਿਚ ਵਖ-ਵਖ ਤਿਆਗਵਾਦੀ ਪੰਥਾਂ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਦਾ ਸੰਮਿਸ਼੍ਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਅਚੰਭਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਾਮ-ਮਾਰਗੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸਾਧਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵਡੀ ਸਾਂਝ ਹੈ- ਤਿਆਗਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ। ਇਹ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਜੋਗ ਪੰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖ ਪੰਥ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਖੜਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹਰਿਦੁਆਰ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਪੂਜਾ ਦਾ ਨਿਖੇਧ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਸਮੇਤ ਸਭ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਵਿਖੇ ਸੂਰਜ-ਗ੍ਰਹਿਣ ਸੰਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਉਤਮਤਾ ਸਭ ਨੇ ਹਿਰਦੈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਾਣ ਕਰ ਲਈ। ਜਗਨਨਾਥ ਪੁਰੀ ਵਿਚ ਗਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਤੀ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਸਲ ਉਪਾਸਨਾ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਪੁਜਾਰੀ ਵਰਗ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਦੇ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਨਾ ਹੀ ਮਕਾ ਅਤੇ ਬਗਦਾਦ ਵਰਗੇ ਬੇਗਾਨੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਉਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮਤਿ ਦਾ ਗੋਰਖਮਤੇ, ਅਚਲ ਵਟਾਲੇ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਨਾਥਾਂ ਅਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਵਿਚ ਜੋ ਅਭੂਤਪੂਰਵ ਸੰਜੀਦਗੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤਿਆਗਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੋਧੀ ਸਿਧਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਉਹ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਸ਼ਿਵ ਪੂਜ ਨਾਥ-ਜੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਸਥਿਰ ਮਤਿ ਵਾਲੇ ਭੰਗਰਿਨਾਥ ਦੇ ਅਭਦ੍ਰ ਵਤੀਰੇ ਪ੍ਰਤਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਬਲ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਕਾਲ- ਇਹ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਸਮਸਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਥੇ ਉਚਾਰੀ ਗਈ ਸੀ ? ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂ ਅਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਦਰਸਾਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੋਰਖਮਤੇ, ਸੁਮੇਰੁ, ਅਚਲ ਵਟਾਲੇ ਅਤੇ ਗੋਰਖ ਹਟੜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਗੋਸ਼ਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਦਸੀਆਂ ਹਨ। ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਗੋਸ਼ਠੀਆਂ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਕਾਰਣ ਉਹੋ ਜੁ ਅਸਾਂ ਉਪਰ ਦਸਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਗ੍ਰਿਹਸਥ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਧਰਮ-ਮਾਰਗ ਤਿਆਗਵਾਦੀ ਪੰਥਾਂ ਦੇ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਵਾਸਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡਾ ਖਤਰਾ ਸੀ। ਜੋਗੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਨਫਟੇ ਗੋਰਖ ਪੰਥੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਨੂੰ ਸਮੂਲ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕ੍ਰਿਤ-ਸੰਕਲਪ ਸਨ। ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਕ੍ਰਿਤੀ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸੁਮੇਰੁ ਪਰਬਤ 'ਤੇ ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਸਿਧ ਵਿਖਾਏ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਬੋਧੀ ਸਿਧ-ਸਾਧਕਾਂ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਸਮਸਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਕਰਤਾ ਸਿਧਾਂ, ਨਾਥਾਂ ਅਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦੇ। 'ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ' ਵਿਚ ਗੋਸ਼ਠੀ-ਸਥਾਨ ਸੁਮੇਰੁ ਅਤੇ ਅਚਲ ਵਟਾਲਾ ਦੋਵੇਂ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਰ ਇਸੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਗੋਸ਼ਠੀ-ਸਥਾਨ ਗੋਰਖ ਹਟੜੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਦੀਆਂ 73 ਪਉੜੀਆਂ ਉਥੇ ਹੀ ਉਚਾਰੀਆਂ ਦਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸੁਮੇਰੁ ਪਰਬਤ ਉਤੇ ਨਾਥਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੋਭਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗੋਸ਼ਟਿ 1539 ਈ. ਨੂੰ ਅਚਲ ਵਟਾਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵਰਾਤ੍ਰੀ ਦੇ ਮੇਲੇ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਮੁਦਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵੀ ਸੀ। ਪਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਤਿ ਸੀ, ਕਿ ਸੁਮੇਰੁ ਪਰਬਤ ਉਤੇ ਜਪੁ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟ ਹੋਈ ਸੀ¹, ਨਾ ਕਿ 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਉਚਾਰੀ ਗਈ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ "ਤਾਂ ਸਿਖਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਜੀ ਇਹ ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਤਾਂ ਸੁਮੇਰੁ ਪਰਬਤ ਉਤੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਤੇ ਤੁਸਾਂ ਅਚਲ ਵਟਾਲੇ ਕਹੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਹਿਆ ਅਸਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨਾਂਨੁਸਾਰ ਕਹੀ ਅਤੇ ਪਰੋਜਨ ਸਮਝਣਾ ਹੈ। ਕਯੋਂਕਿ ਪੇਡ ਨਹੀਂ ਗਿਣਨੇ ਅੰਬਾਂ ਦਾ ਰਸ ਚੂਪਣਾ ਹੈ।" ਇੰਵ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰ ਲਈਏ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀ ਬਹੁ-ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪਉੜੀ ਹੈ-

ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਮਿਟੀ ਧੁੰਧ ਜਗ ਚਾਨਣ ਹੋਆ॥
ਜਿਉਂ ਕਰ ਸੂਰਜ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਰੇ ਛਪੇ ਅੰਧੇਰ ਪਲੋਆ॥
ਸਿੰਘ ਬੁਕੇ ਮਿਰਗਾਵਲੀ ਭੰਨੀ ਜਾਏ ਨ ਧੀਰ ਧਰੋਆ॥
ਜਿਥੈ ਬਾਬਾ ਪੈਰ ਧਰੈ ਪੂਜਾ ਆਸਣ ਥਾਪਣ ਸੋਆ॥
ਸਿਧ ਆਸਣ ਸਭ ਜਗਤ ਦੇ ਨਾਨਕ ਆਦ ਮਤੇ ਜੇ ਕੋਆ॥
ਘਰ ਘਰ ਅੰਦਰ ਧਰਮਸਾਲ ਹੋਵੈ ਕੀਰਤਨ ਸਦਾ ਵਿਸੋਆ॥
ਬਾਬੇ ਤਾਰੇ ਚਾਰ ਚਕ ਨੌ ਖੰਡ ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਸਚਾ ਢੋਆ॥
ਗੁਰਮੁਖ ਕਲਿ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੋਆ²॥

ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਗਟਿਆ' ਨੂੰ ਸਿਖ ਪੰਥ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਅਵਤ੍ਰਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਹਕੀਕਤਨ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਇਹ ਦਸ ਰਹੇ ਹਨ, ਕਿ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸੁਮੇਰੁ ਪਰਬਤ ਉਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੀਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਛੀ-ਖਾਸੀ ਮਹਿਮਾ ਚਾਰੋਂ-ਤਰਫ ਪਸਰ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੁਮੇਰੁ 'ਤੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਥੇ ਚੌਰਾਸੀ ਸਿਧਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਵੀ ਹੈ, ਦੀ ਮੰਡਲੀ ਸਜੀ ਹੋਈ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਅਤਿ ਸੁਚੇਤ ਕਥਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੀ ਦਸਣਾ ਹੈ, ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਜੋਗੀ ਸੁਮੇਰੁ ਤੇ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ

¹ 'ਸੁਮੇਰੁ ਉਤੇ ਜਪੁ ਦੀ ਗੋਸ਼ਠੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਈ ਪਖਾਂ ਤੋਂ ਯੁਕਤਿ-ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਯ ਕੇਵਲ ਯੋਗ-ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਣਿਤ ਸੁਚ, ਮੋਨ, ਆਹਾਰ-ਵ੍ਰਤ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਯੋਗ-ਮਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਧਨ ਸਨ। ਪੰਜ ਖੰਡਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਯਾਤ੍ਰਾ ਵੀ ਯੋਗ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਦੂਜੇ ਇਹ ਬਾਣੀ ਇਕ ਸੰਪਾਦਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਉੜੀਆਂ, ਸ਼ਬਦਾਂ, ਸਲੋਕਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਸੰਮਿਸ਼੍ਰਣ ਹੈ। ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕਾਵਿ ਛੰਦ ਨਹੀਂ, ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਯ ਯਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮੰਥਨ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਿਖ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੂਲ ਤਤ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉਤਰ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਕਿਤੇ ਵੀ ਇਹ ਸਿਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਕਿ ਇਹ ਪਰਿਚਰਚਾ ਯੋਗ ਦੇ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਤਿਆਗਵਾਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ 'ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ' ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਅਧੀਨ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੋਈ ਦਸੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸੂਤੇ ਸਿਧ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਸੰਪਾਦਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਇਕੋ ਗੋਸ਼ਠੀ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ।

² ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 27.

ਸੰਬੰਧ ਬੋਧੀ ਸਿਧਾਂ ਨਾਲ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਚੌਰਾਸੀ ਸਿਧ³ ਬੋਧੀ ਸਾਧਕਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸਨ, ਨਾਥ ਪੰਥ ਵਿਚ ਨੌਂ ਨਾਥਾਂ⁴ ਦਾ ਹੀ ਮਹਤਵ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਵੀ ਸਿਧ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਿਖ ਚਿੰਤਕ ਸਨ, ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਹਰ ਸੂਖਤ ਤਤ੍ਵ ਤੋਂ ਭਲੀ-ਭਾਂਤਿ ਪਰਿਚਿਤ ਸਨ। ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਿਵ-ਪੂਜ ਨਾਥ-ਪੰਥੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿਧ ਪੰਥ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ 84 ਸਿਧਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਈ ਜੀ ਨੇ ਸਿਧ-ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਗੋਰਖ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਗੋਰਖਾਦਿ ਪੂਰਵਵਰਤੀ ਜੋਗ-ਸਾਧਕਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਪੁਰੁਖ ਨੂੰ ਅਮਰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੁ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਧਰਮ-ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾ-ਪਧਤੀ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਸਿਧੀ ਉਸ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਚਰਚਾ ਹੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੇਠਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਤਥ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾ ਸੰਬੰਧ ‘ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ’ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਿਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ‘ਬਾਲਾ’ ਕਹਿਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਪੁਛਣਾ-

ਬਾਬੇ ਡਿਠੀ ਪਿਰਥਮੀ ਨਵੈ ਖੰਡ ਜਿਥੈ ਤਕ ਆਹੀ॥
 ਫਿਰ ਜਾ ਚੜੇ ਸੁਮੇਰ ਪਰ ਸਿਧ ਮੰਡਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਆਈ॥
 ਚੌਰਾਸੀਹ ਸਿਧ ਗੋਰਖਾਦਿ ਮਨ ਅੰਦਰਿ ਗਣਤੀ ਵਰਤਾਈ॥
 ਸਿਧ ਪੁਛਨਿ ਸੁਨ ਬਾਲਿਆ ਕੌਨ ਸਕਤਿ ਤੁਹਿ ਏਥੇ ਲਿਆਈ॥
 ਹਉ ਜਪਿਆ ਪਰਮੇਸ਼ਰੋ ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਸੰਗਿ ਤਾੜੀ ਲਾਈ॥
 ਆਖਣ ਸਿਧ ਸੁਣ ਬਾਲਿਆ ਅਪਣਾ ਨਾ ਤੁਮ ਦੇਹੁ ਬਤਾਈ ॥
 ਬਾਬਾ ਆਖੇ ਨਾਥ ਜੀ ਨਾਨਕ ਨਾਮਿ ਜਪੇ ਗਤਿ ਪਾਈ॥
 ਨੀਚ ਕਹਾਇ ਉਚ ਘਰਿ ਆਈ⁵ ॥

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ‘ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਾਸਾਈ ਧਰਮੁ ਪੰਥ ਕਰਿ ਉਡਰਿਆ॥ ਕੂੜੁ ਅਮਾਵਸ ਸਚੁ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀਸੈ ਨਾਹੀ ਕਹ ਚੜਿਆ’ ਵਰਗੇ ਗੁਰੂ-ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਮਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਦੁਰਗਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਨਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਸੁਮੇਰੁ ਪਹਾੜ ਉੱਤੇ ਸਿਧਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਾਲ ਹੈ। ਸਿਧ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁਛਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇਠਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੀ ਕੁਝ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੁਟੇਰੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਜਾ ਵੀ ਗਿਆਨਹੀਣ ਹੈ। ਜੋ

³ 84 ਸਿਧ ਇਹ ਹਨ : 1. ਅਚਿੰਤਪਾ। 2. ਅਯੋਗਿਪਾ। 3. ਅਨੰਗਪਾ ਜਾਂ ਅਨੰਗਵਜ੍ਯ। 4. ਆਰਯਾਦੇਵ, ਕਰਣੀਪਾ। 5. ਬਾਭਾਰਾ। 6. ਭਦ੍ਰਪਾ। 7. ਭੰਦੇਪਾ। 8. ਭਿਕ੍ਸ਼ਣਪਾ। 9. ਭੁਸ਼ੁਕਪਾਦ। 10. ਚਮਰੀਪਾ। 11. ਚੰਪਕਪਾਦ। 12. ਚਰਪਟੀ। 13. ਚੜਪਾ। 14. ਚੌਰੰਗੀਪਾ। 15. ਚੇਲੁਕਪਾ। 16. ਦਾਰਿਕਪਾ। 17. ਡੋਂਗਿਪਾ। 18. ਧਾਹੁਲਿਪਾ। 19. ਧਰਮਪਾ। 20. ਧਿਲਿਪਾ। 21. ਧੋਬਿਪਾ। 22. ਧੋਕਰਿਪਾ। 23. ਡੋਂਬਿਪਾ। 24. ਦੁਖੰਡੀ। 25. ਘੰਟਾਪਾ। 26. ਗਹਰਬਰੀਪਾ। 27. ਗੋਪੁਰਿਪਾ। 28. ਗੋਰਖਨਾਥ। 29. ਇੰਦ੍ਰਭੂਤਿ (ਤਿਲੋਪਾ)। 30. ਜਲੰਧਰ। 31. ਜਯਨੰਦ। 32. ਜੋਗਿਪਾ। 33. ਕਾਲੋਪਾ। 34. ਕੰਪਰਿਪਾ। 35. ਕੰਬਲ। 36. ਕਨਖਲ। 37. ਕਾਨਹਪਾ। 38. ਕੰਕਣ। 39. ਕੰਕਰਿਪਾ। 40. ਕੰਤਲਿਪਾ। 41. ਕਪਾਲਪਾ। 42. ਖੜਗਪਾ। 43. ਕਿਲਕਿਲਾਪਾ। 44. ਕਿਰਪਾਲਪਾ। 45. ਕੋਕਿਲਿਪਾ। 46. ਕੋਤਲਿਪਾ। 47. ਕੁਚਿਪਾ। 48. ਕੁਕੁਰਿਪਾ। 49. ਕੁੰਭਾਰਿਪਾ। 50. ਲਕ੍ਸ਼ਮੀਕਰ। 51. ਲਿਲੋਪਾ। 52. ਲੁਚਿਕਾਪਾ। 53. ਲੁਇਪਾ। 54. ਮਹੀਪਾ। 55. ਮਣਿਭਦ੍ਰ। 56. ਮੇਦਿਨੀ। 57. ਮੇਖਲਾ। 58. ਮੇਕੋਪਾ। 59. ਮੀਨਪਾ। 60. ਨਾਗਬੋਧਿਨੀ। 61. ਨਾਗਾਰਜੁਨ। 62. ਨਲਿਨਪਾ। 63. ਨਿਰਗੁਨਪਾ। 64. ਪਚਰਿਪਾ। 65. ਪੰਕਜਪਾ। 66. ਪੁਤਲਿਪਾ। 67. ਰਾਹੁਲ। 68. ਸਰਹਾ। 69. ਸਕਾਰ। 70. ਸਮੁਦ੍ਰ। 71. ਸ਼ਾਂਤਿਪਾ। 72. ਸਰਵਭਕ੍ਸ਼। 73. ਸ਼ਵਾਰਿਪਾ। 74. ਸਯਾਲਿਪਾ। 75. ਤਾਂਤੋਪਾ। 76. ਤੰਤਿਪਾ। 77. ਠਗਨਪਾ। 78. ਠਗਨਪਾ। 79. ਤਿਲੋਪਾ। 80. ਉਡਿਲਿਪਾ। 81. ਉਪਾਨੁ। 82. ਵੀਣਾਪਾ। 83. ਵਿਰੂਪਾ। 84. ਵਯਾਲਿਪਾ। (ਵਖ-ਵਖ ਸੂਚੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾਮ-ਭੇਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ)।

⁴ ਨਾਥ ਪੰਥ ਦੇ 9 ਪ੍ਰਮੁਖ ਨਾਥ ਹਨ- 1. ਆਦਿ ਨਾਥ। 2. ਉਦਯ ਨਾਥ। 3. ਸਤਯ ਨਾਥ। 4. ਸੰਤੋਸ਼ ਨਾਥ। 5. ਅਚੰਭਯ ਨਾਥ। 6. ਕੰਬੜ ਨਾਥ। 7. ਚੌਰੰਗੀ ਨਾਥ। 8. ਮਤਸ੍ਯੋਦ੍ਰ ਨਾਥ। 9. ਗੋਰਖ ਨਾਥ। ਮਹਾਰਣਵਤੰਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ 9 ਨਾਥ ਹਨ- 1. ਗੋਰਖਨਾਥ। 2. ਜਾਲੰਧਰਨਾਥ। 3. ਨਾਗਾਰਜੁਨ। 4. ਸਹਸ੍ਰਾਰਜੁਨ। 5. ਦੱਤਾ ਤ੍ਰੇਯ। 6. ਦੇਵਦੱਤ। 7. ਜਤਭਰਤ। 8. ਆਦਿਨਾਥ। 9. ਮਤਸ੍ਯੋਦ੍ਰਨਾਥ। ਯੋਗਿ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਸ਼ਕ੍ਰੁਤਿ ਅਨੁਸਾਰ 9 ਨਾਥ ਇਹ ਹਨ- 1. ਮਛੇਂਦ੍ਰ। 2. ਗਾਹਨਿਨਾਥ। 3. ਜਾਲੰਧਰ। 4. ਕਰਣਿਪਾ (ਕਾਨਿਪਾ)। 5. ਨਾਗਨਾਥ। 6. ਚਰਪਟ। 7. ਰੇਵਾ। 8. ਭਰਥਰੀ। 9. ਗੋਪੀਚੰਦ੍ਰ। ਸੁਧਾਕਰ ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਨੇ ਨੌਂ ਨਾਥ ਇਹ ਦਸੇ ਹਨ- 1. ਏਕਨਾਥ। 2. ਆਦਿਨਾਥ। 3. ਮਛੇਂਦ੍ਰਨਾਥ। 4. ਉਦਯਨਾਥ। 5. ਦੰਡਨਾਥ। 6. ਸਤਯਨਾਥ। 7. ਸੰਤੋਸ਼ਨਾਥ। 8. ਕਰਮੂਨਾਥ। 9. ਜਾਲੰਧਰਨਾਥ। ਸਾਰੇ ਨਾਥਾਂ ਨੂੰ ਗੋਰਖ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਨਾਦਿ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਸਰੂਪ ਹਨ।

⁵ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 28.

ਗਿਆਨਵਾਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮੰਦਹਾਲੀ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਂਗ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਛਿਪ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ ਹਨ⁶। ਇਥੋਂ ਸਿਧਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗਵਾਦ ਦੀ ਪੋਲ ਵੀ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਰਲੇਪ ਕਰਿਣ ਵਾਲੇ ਸਿਧਾਂ ਦਾ ਚਿਤ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਹੀ ਭਟਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਰ ਆਏ-ਗਏ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਹੀ ਪੁਛਦੇ ਹਨ, ਯਥਾ-

ਫਿਰ ਪੁਛਣ ਸਿਧ ਨਾਨਕਾ ਮਾਤ ਲੋਕ ਵਿਚ ਕਿਆ ਵਰਤਾਰਾ॥

ਸਭ ਸਿਧੀਂ ਏਹ ਬੁਝਿਆ ਕਲਿ ਤਾਰਣ ਨਾਨਕ ਅਵਤਾਰਾ॥

ਬਾਬੇ ਕਹਿਆ ਨਾਥ ਜੀ ਸਚ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਕੂੜ ਅੰਧਾਰਾ॥

ਕੂੜ ਅਮਾਵਸ ਵਰਤਿਆ ਹਉਂ ਭਾਲਣ ਚੜਿਆ ਸੰਸਾਰਾ॥

ਪਾਪਿ ਗਿਰਾਸੀ ਪਿਰਥਮੀ ਪੋਲ ਖੜਾ ਧਰ ਹੇਠ ਪੁਕਾਰਾ॥

ਸਿਧ ਛਪ ਬੈਠੇ ਪਰਬਤੀਂ ਕੌਣ ਜਗਤ ਕਉ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ॥

ਜੋਗੀ ਗਿਆਨ ਵਿਹੂਣਿਆਂ ਨਿਸਦਿਨ ਅੰਗ ਲਗਾਇਨ ਛਾਰਾ॥

ਬਾਝ ਗੁਰੂ ਡੁਬਾ ਜਗ ਸਾਰਾ⁷ ॥

‘ਮਾਤ ਲੋਕ ਵਿਚ ਕਿਆ ਵਰਤਾਰਾ’ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੀ ‘ਅਚਲ ਵਟਾਲੇ’ ਸ਼ਿਵਰਾਤ੍ਰੀ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਥੇ ਇਕਤ੍ਰ ਹੋਏ ਨਾਥ ਆਪ ਲੋਕ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਬੋਧੀ ਸਿਧਾਂ ਅਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀਆਂ ਸੂਖਮਤਾਈਆਂ ਤੋਂ ਪਰਿਚਿਤ ਹਨ। ‘ਸਿਧ ਛਪ ਬੈਠੇ ਪਰਬਤੀ’ ਕਹਿ ਕੇ ਦਸਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਸੁਮੇਰੁ ਆਦਿ ਪਰਬਤਾਂ ਤੇ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨਾ ਸਿਧਾਂ ਦਾ ਆਚਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਵਾਹ ਮਲ ਕੇ ਵਿਚਰਦੇ ਜੋਗੀ, ਨਾਥ ਆਦਿ ਹਨ- ਜੋਗੀ ਗਿਆਨ ਵਿਹੂਣਿਆ ਨਿਸਦਿਨ ਅੰਗ ਲਗਾਇਨ ਛਾਰਾ। ‘ਸ਼ਬਦ ਜਿਤੀ ਸਿਧ ਮੰਡਲੀ ਕੀਤੋਸੁ ਅਪਣਾ ਪੰਥ ਨਿਰਾਲਾ’ ਲਿਖ ਕੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਇਹ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਸੁਮੇਰੁ ਉਤੇ ਸਿਧਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤਿਆਗਵਾਦ ਦਾ ਨਿਖੇਪ ਕਰਨ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਮਾਰਗ ਦੀ ਉਤਮਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਬਿਆਨ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਚਰਚਾ ਸਮੇਂ ਗੋਰਖਮਤੇ ਵਿਖੇ ਨਾਥਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਭੇਟ ਵਾਂਗ ਕਰਾਮਾਤ-ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਸ਼ਕਤੀ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਭਾਰੂ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਬਲਕਿ ਸੁਹਰਿਦ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਉਸਾਰੂ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਗੋਸ਼ਠੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਕੇ ਵਲ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਪਿਸ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਆਉਣਾ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਚਲ ਵਟਾਲੇ ਵਿਖੇ ਲਗਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿਵਰਾਤ੍ਰੀ ਦੇ ਮੇਲੇ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਅਤੇ ਵਟਾਲੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਜੋਗੀ ‘ਰਿਸ਼ਕ ਘਨੇਰੀ ਖਾਈ’ ਅਤੇ ‘ਵੇਖ ਚਲਿਤ੍ਰ ਜੋਗੀ ਖੁਣਸਾਈ’⁸ ਵਾਲੀ ਖਲਬਲੀ ਮਚ ਗਈ। ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅਚਲ ਵਟਾਲੇ ਵਾਲੇ ਜੋਗੀ ਬਹੁਤੇ ਨਾਥਪੰਥੀ ਸਨ, ਸਿਧ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਿਵਰਾਤ੍ਰੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ‘ਆਦਿਨਾਥ’ ਸ਼ਿਵ ਨਾਲ ਹੈ, ਬੋਧੀ ਸਿਧਾਂ ਦਾ ਉਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਈ ਜੀ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਧਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਈਰਖਾਲੂ ਹੋਏ ਜੋਗੀ-ਰਾਜ ਉਚੇਚ ਸਹਿਤ ਇਕਤ੍ਰ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਅਚਲ ਵਟਾਲੇ ਆਏ ਸਨ। ਇਸ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਸੁਮੇਰੁ ਵਾਲਾ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਇਕ ਤਲਖ ਗੋਸ਼ਠੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੋਗੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਜਿਤ-ਹਾਰ ਇਕ ਮਾਨ-ਅਪਮਾਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗਵਾਦ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਜੋਗ ਪੰਥਾਂ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਘਾਤਕ ਸਿਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠ-ਭੂਮੀ ਕਾਰਨ ਅਚਲ ਦੀ ਗੋਸ਼ਠੀ ਵਿਚ ‘ਭੰਗਰੀਨਾਥ’ ਵਰਗੇ ਜੋਗੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਚ ਅਸਹਿਜ ਗਲਾਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ-

⁶ ਕਲਿ ਆਈ ਕੁਤੇ ਮੁਹੀ ਖਾਜ ਹੋਆ ਮੁਰਦਾਰ ਗੁਸਾਈ॥ ਰਾਜੇ ਪਾਪ ਕਮਾਵਦੇ ਉਲਟੀ ਵਾੜ ਖੇਤ ਕਉ ਖਾਈ॥ ਪਰਜਾ ਅੰਧੀ ਗਿਆਨ ਬਿਨ ਕੂੜ ਕੁਸਤੁ ਮੁਖਹੁ ਅਲਾਈ॥ ਚੇਲੇ ਸਾਜ ਵਜਾਇੰਦੇ ਨਚਣਿ ਗੁਰੂ ਬਹੁਤ ਬਿਧਿ ਭਾਈ॥ ਸੇਵਕ ਬੈਠਨਿ ਘਰਾਂ ਵਿਚਿ ਗੁਰ ਉਠ ਘਰੀਂ ਤਿਨਾੜੇ ਜਾਈ॥ ਕਾਜੀ ਹੋਏ ਰਿਸ਼ਵਤੀ ਵਢੀ ਲੈਕੇ ਹਕ ਗਵਾਈ॥ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਖਾ ਦਾਮ ਹਿਤ ਭਾਵੇ ਆਇ ਕਿਥਾਉ ਜਾਈ॥ ਵਰਤਿਆ ਪਾਪ ਸਭਸ ਜਗ ਮਾਹੀ ॥

(ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 30)।

⁷ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 29.

⁸ ਮੇਲਾ ਸੁਣ ਸ਼ਿਵਰਾਤ ਦਾ ਬਾਬਾ ਅਚਲ ਵਟਾਲੇ ਆਈ॥ ਦਰਸਨ ਵੇਖਣ ਕਾਰਨੇ ਸਗਲੀ ਉਲਟ ਪਈ ਲੋਕਾਈ॥... ਜੋਗੀ ਵੇਖ ਚਲਿਤ੍ਰ ਨੋਂ ਮਨ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਕ ਘਨੇਰੀ ਖਾਈ॥.. ਵੇਖ ਚਲਿਤ੍ਰ ਜੋਗੀ ਖੁਣਸਾਈ ॥ (ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ ੩9)

ਖਾਧੀ ਖੁਣਸ ਜੋਗੀਸਰਾਂ ਗੋਸਟਿ ਕਰਨ ਸਭੇ ਉਠਿ ਆਈ॥
 ਪੁਛੇ ਜੋਗੀ ਭੰਗਰਿ ਨਾਥ ਤੁਹਿ ਦੁਧ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਕਾਂਜੀ ਪਾਈ॥
 ਫਿਟਿਆ ਚਾਟਾ ਦੁਧ ਦਾ ਰਿੜਕਿਆ ਮਖਣੁ ਹਥਿ ਨ ਆਈ॥
 ਭੇਖ ਉਤਾਰਿ ਉਦਾਸ ਦਾ ਵਤ ਕਿਉਂ ਸੰਸਾਰੀ ਰੀਤਿ ਚਲਾਈ॥
 ਨਾਨਕ ਆਖੇ ਭੰਗਰਿ ਨਾਥ ਤੇਰੀ ਮਾਉ ਕੁਚਜੀ ਆਈ॥
 ਭਾਂਡਾ ਧੋਇ ਨ ਜਾਤਿਓਨ ਭਾਇ ਕੁਚਜੇ ਫੁਲ ਸੜਾਈ॥
 ਹੋਇ ਅਤੀਤ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਤਜਿ ਫਿਰਿ ਉਨਹੂੰ ਕੇ ਘਰਿ ਮੰਗਨ ਜਾਈ॥
 ਬਿਨ ਦਿਤੇ ਕਿਛੁ ਹਥਿ ਨ ਆਈ ॥⁹

ਇਹ ਭੇਟ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਟਕਰਾਅ ਬਣ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਨੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਅਗ-ਬਗੂਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਕਿਲਕਾਰੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਿਖਾਉਣ ਲਗ ਪਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਨਾਥ-ਜੋਗੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਵਡਾ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ ਜਾਪੇ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕੇਵਲ ਤਿਆਗਵਾਦੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਖਤਰਨਾਕ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਉਸ ਵੈਦਿਕ ਦਰਸ਼ਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਘਾਤਕ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵੀ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਸਥਾਨ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਛੋਟਾ ਦਸਣ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰੇ ਜੋਗੀ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਸਮਰਥਾ ਨਾਲ ਕਰਾਮਾਤੀ ਤਾਕਤਾਂ ਵਿਖਾਉਣ ਲਗੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਤਿਆਗ-ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਹਸਥ-ਸਮਰਥਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਥਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਈਰਖਾ ਦੀ ਨਾ ਬੁਝਣ ਵਾਲੀ ਅਗ ਦੇ ਭਾਂਬੜ ਬਾਲ ਦਿਤੇ-

ਏਹ ਸੁਣ ਬਚਨ ਜੁਗੀਸਰਾਂ ਮਾਰ ਕਿਲਕ ਬਹੁ ਰੂਪ ਉਠਾਈ॥
 ਖਟ ਦਰਸਨੁ ਕਉ ਖੇਦਿਆ ਕਲਿਜੁਗ ਬੇਦੀ ਨਾਨਕ ਆਈ॥
 ਸਿਧ ਬੋਲਨ ਸਭ ਅਉਖਧੀਆਂ ਤੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰ ਕੀ ਧੁਨੀ ਚੜ੍ਹਾਈ॥
 ਰੂਪ ਵਟਾਇਆ ਜੋਗੀਆਂ ਸਿੰਘ ਬਾਘ ਬਹੁ ਚਲਿਤ ਦਿਖਾਈ॥
 ਇਕ ਪਰ ਕਰਕੇ ਉਡਰਨ ਪੰਖੀ ਜਿਵੇਂ ਰਹੇ ਲੀਲਾਈ॥
 ਇਕ ਨਾਗ ਹੋਇ ਪਵਨ ਛੋਡ ਇਕਨਾ ਵਰਖਾ ਅਗਨਿ ਵਸਾਈ॥
 ਤਾਰੇ ਤੋੜੇ ਭੰਗਰਿਨਾਥ ਇਕ ਚੜ ਮਿਰਗਾਨੀ ਜਲ ਤਰਿ ਜਾਈ॥
 ਸਿਧਾਂ ਅਗਨਿ ਨ ਬੁਝੇ ਬੁਝਾਈ ॥¹⁰

ਸਿਧਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਰਾਮਾਤੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਉਤਰਣ ਵਾਸਤੇ ਵੰਗਾਰਿਆ। ਪਰ ਗੁਰੁਦੇਵ ਨੇ ਸਹਿਜ ਵਿਚ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਇਹ ਵਿਵਹਾਰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਤਸਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਜੋਗ-ਸਾਧਨਾ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਤੁਹਾਡੇ ਕ੍ਰੋਧ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਇਹੋ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕੇਵਲ ਜੋਗ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਣ ਸਿਧ-ਨਾਥ ਹੋ ਅਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਥੋਥੇ ਹੋ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੁਹਾਡੇ ਅਭਿਮਾਨ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵਡੀ ਚੀਜ਼ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਮਾਰਗ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੰਗਤਿ ਕਰਨ ਅਤੇ ਗੁਰੁਬਾਣੀ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੇਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ, ਮੈਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦੀ ਟੋਕ ਲੈ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਰਸਤੇ ਦਾ ਪਾਂਧੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਨਾਥਾਂ ਦਾ ਤੰਤ੍ਰ-ਮੰਤ੍ਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਬਾਣ ਅਗੇ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਸਿਧ ਹੋਇਆ। ਭਾਰੀ ਖਲਕਤ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾਥ-ਜੋਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਭਿਮਾਨ ਭਰੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਿਮਰਤਾ ਭਰੇ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਯੁਕਤੀਸ਼ੀਲ ਤਾਰਕਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਅਸਹਾਇ ਸਾਬਤ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਰਾਮਾਤੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਵਾਸਤੇ ਪੁਰਜੋਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੰਗਾਰਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਹਿਜ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਉਤਰ ਦਿੱਤੇ ਰਹੇ, ਵਿਚਲਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ-

ਸਿਧ ਬੋਲੇ ਸੁਨ ਨਾਨਕਾ ਤੁਹਿ ਜਗ ਨੂੰ ਕਰਾਮਾਤ ਦਿਖਲਾਈ॥
 ਕੁਝ ਦਿਖਾਈਂ ਅਸਾਨੂੰ ਭੀ ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਢਿਲ ਅਜੇਹੀ ਲਾਈ॥
 ਬਾਬਾ ਬੋਲੇ ਨਾਥ ਜੀ ਅਸਾਂ ਵੇਖੇ ਜੋਗੀ ਵਸਤੁ ਨ ਕਾਈ॥
 ਗੁਰ ਸੰਗਤ ਬਾਣੀ ਬਿਨਾ ਦੂਜੀ ਓਟ ਨਹੀਂ ਹੈ ਰਾਈ॥
 ਸਿਵ ਰੂਪੀ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਚਲੇ ਨਾਹੀਂ ਧਰਤਿ ਚਲਾਈ॥

⁹ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 40.

¹⁰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 41.

ਸਿਧ ਤੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰ ਕਰ ਝੜ ਪਏ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਕੈ ਕਲਾ ਛਪਾਈ॥
 ਦਏ ਦਾਤਾ ਗੁਰੂ ਹੈ ਕਕੇ ਕੀਮਤ ਕਿਨੈ ਨ ਪਾਈ॥
 ਸੋ ਦੀਨ ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰ ਸਰਣਾਈ ॥¹¹

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀਆਂ ਇਹ ਸਿਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ‘ਅਚਲ ਵਟਾਲੇ’ ਵਿਚ ‘ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ’ ਵਰਗੀ ਗੰਭੀਰ ਪਰਿਚਰਚਾ ਵਾਸਤੇ ਉਪਯੁਕਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੀ। ਪਰ ਭਾਈ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ‘ਬਾਬੇ ਕੀਤੀ ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਸਬਦ ਸਾਂਤਿ ਸਿਧਾਂ ਵਿਚ ਆਈ ॥ ਜਿਣ ਮੇਲਾ ਸ਼ਿਵਰਾਤ ਦਾ ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ ਆਦੇਸ ਕਰਾਈ॥’¹² ਇਹ ਭ੍ਰਮ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ’ ਸ਼ਾਇਦ ਕੇਵਲ ਵਟਾਲੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਹਕੀਕਤਨ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ‘ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ’ ਵਿਚੋਂ ‘ਸੁਮੇਰੁ’ ਪਰਬਤ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂਕਿ ‘ਅਚਲ ਵਟਾਲੇ’ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਲੁਪਤ ਹਨ। ਮਸਲਨ ‘ਅਚਲ ਵਟਾਲੇ’ ਵਿਚ ਇਕਤ੍ਰ ਹੋਏ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਇਹ ਪੁਛਣ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਕੀ ਹੈ ? ਤੇਰਾ ਪੰਥ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ? ਤੂੰ ਕਿਥੋਂ ਆਇਆ ਹੈਂ ? ਤੂੰ ਕਿਧਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈਂ ? ਸਿਧਾਂ ਦੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ‘ਸੁਮੇਰੁ’ ਤੇ ਹੀ ਯੁਕਤੀ-ਸੰਗਤ ਸਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਗਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ‘ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ’ ਵਿਚ ਸਿਧ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦੇ ਭੇਖਾਂ ਅਤੇ ਤਿਆਗਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਘਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਪਰਾਮ ਸਾਧੂਆਂ ਵਾਲਾ ਭੇਖ ਕਿਉਂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਯਥਾ- ਕਿਸੁ ਕਾਰਣਿ ਗ੍ਰਿਹੁ ਤਜਿਓ ਉਦਾਸੀ ॥ ਕਿਸੁ ਕਾਰਣਿ ਇਹੁ ਭੇਖੁ ਨਿਵਾਸੀ॥ ‘ਅਚਲ ਵਟਾਲੇ’ ਪੁਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਵਿਚ ਵਾਪਿਸ ਪਰਤ ਚੁਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀ ਬਾਣਾ ਵੀ ਤਿਆਗ ਚੁਕੇ ਸਨ। ‘ਅਚਲ ਵਟਾਲੇ’ ਵਿਚ ਜੋਗੀਰਾਜ ‘ਭੰਗਰਿ ਨਾਥ’ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਤੇ ਕਿੰਤੂ ਕਰਦਾ ਹੈ- ਭੇਖ ਉਤਾਰ ਉਦਾਸਿ ਦਾ ਵਤ ਕਿਉਂ ਸੰਸਾਰੀ ਰੀਤ ਚਲਾਈ। ਇਸ ਲਈ ਅਚਲ ਵਾਲੀ ਗੋਸ਼ਠੀ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰਿਹ-ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀਨ ਪਹਿਰਾਵੇ ਸੰਬੰਧੀ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਬਿਲਕੁਲ ਅਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੰਝ ਹੀ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਕੀ ਹੈ ? ਤੂੰ ਕਿਧਰੋਂ ਆਇਆ ਹੈਂ ? ਤੂੰ ਕਿਧਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈਂ ? ਆਦਿ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਚਲ ਵਟਾਲੇ ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਜੁੜ ਸਕਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗਲਾਂ ਅਚਲ ਇਕਠੇ ਹੋਏ ਨਾਥ ਭਲੀ-ਭਾਂਤਿ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਸੋ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਇਹੋ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿ ‘ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ’ ਦਾ ਮੂਲ ਭਾਗ ‘ਸੁਮੇਰੁ’ ਦੀ ਗੋਸਟਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

ਇਹ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗਲ ਹੈ, ਕਿ ਜੋ ‘ਭੰਗਰਿ ਨਾਥ’ ਜੋਗੀ ‘ਅਚਲ ਵਟਾਲੇ’ ਵਿਚ ਨਾਥਾਂ ਦਾ ਮੋਹਰੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ‘ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ’ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ‘ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ’ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਸਿਧਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ‘ਚਰਪਟਿ’¹³ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ‘ਲੋਹਾਰਿਪਾ’¹⁴ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਿਧ ਸਨ, ਨਾਥ ਨਹੀਂ। ‘ਚਰਪਟਿ’ ਚੌਰਾਸੀ ਸਿਧਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਾਧਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ‘ਲੋਹਾਰਿਪਾ’ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਿਧ ‘ਲੁਇਪਾ’ ਦਾ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਨਾਮ ਹੈ। ‘ਪਾ’ ਸ਼ਬਦ ਸਿਧਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਨਾਥ ਪਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਰਤਦੇ, ਹਾਲਾਂਕਿ ‘ਨਾਥ’ ਪਦ ਤੋਂ ਅਪਰਿਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ‘ਨਾਥ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵੀ ਸਿਧ-ਸਾਧਕਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। 84 ਸਿਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨਾਲ ‘ਪਾ’ ਲਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ‘ਅਚਲ ਵਟਾਲੇ’ ਵਿਚ ਹਾਰ-ਜਿਤ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਤਣਾਅ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਜਿਤ ਉਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ‘ਜਿਣ ਮੇਲਾ ਸ਼ਿਵਰਾਤ ਦਾ’ ਅਤੇ ‘ਸਬਦਿ ਜਿਤੀ ਸਿਧ ਮੰਡਲੀ’ ਲਿਖ ਕੇ ਇਕ ਸਿਖ ਵਾਲਾ ਅਭਿਮਾਨ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਹਾਰ-ਜਿਤ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ‘ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ’ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿਧ ਜਿਵੇਂ ਸਨਮਾਨ ਸਹਿਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਜਿਵੇਂ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਉਤਰ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸ਼ਾਲੀਨ ਵਿਵਹਾਰ ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉਚਕੋਟੀ ਦੇ ਸੰਜੀਦਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਆਦਰਸ਼ਕ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੀ ਬੁਲੰਦੀ ਉਤੇ ਸ਼ੋਭਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਵਿਚਲਿਤ ਹੋ ਕੇ ਲੋਟਾ ਛਿਪਾਉਣ ਵਰਗੀਆਂ ਹੋਛੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਚਲ ਦੇ ਨਾਥਾਂ ਦੇ ਅਭਦ੍ਰ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ‘ਸਿਧ

¹¹ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 42.

¹² ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 1, ਪਉੜੀ 44.

¹³ ਦੁਨੀਆ ਸਾਗਰੁ ਦੁਤਰੁ ਕਹੀਐ, ਕਿਉਕਰਿ ਪਾਈਐ ਪਾਰੇ ॥ ਚਰਪਟੁ ਬੋਲੈ ਅਉਧੂ ਨਾਨਕ, ਦੇਹੁ ਸਚਾ ਬੀਚਾਰੇ ॥
 (ਰਾਮਕਲੀ, {ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ}, ਮਹਲਾ ੧, ੪, ਸਫਾ ੯੩੮)

¹⁴ ਗੋਰਖ ਪੂਤੁ ਲੋਹਾਰੀਪਾ ਬੋਲੈ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਬਿਧਿ ਸਾਈ ॥

(ਰਾਮਕਲੀ, {ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ}, ਮਹਲਾ ੧, ੨, ਸਫਾ ੯੩੮)

ਗੋਸਟਿ' ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ 'ਦੁਖ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਕਾਂਜੀ ਪਾਈ' ਅਤੇ 'ਤੇਰੀ ਮਾਉ ਕੁਚਜੀ ਆਈ' ਵਾਲੀ ਤਲਖੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲ ਸਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹੋ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਦਾ ਮੂਲ-ਭਾਗ 'ਸੁਮੇਰੁ' ਵਾਲੀ ਸਿਧ-ਗੁਰੂ ਮਿਲਣੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਗੋਸ਼ਠੀਆਂ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਸੰਮਿਲਿਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਉਂਕਿ ਤਿਆਗਵਾਦ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਚਰਚਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਯ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਜਗਤ, ਇਸ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਇਸ ਦੇ ਬੰਧਨ, ਏਕਾਂਤ ਦਾ ਮਹਤਵ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਬੁਧਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵੇਦਾਂਤਿਕ ਯੋਗ ਵੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹਤਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਂਦਾ। ਨਾਥ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਿਵ-ਭਗਤ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਵੀ ਅੰਤਿਮ ਨਿਸ਼ਾਨਾ 'ਚਿਤ-ਸੂਨਯਤਾ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਿਧਾਂ/ਨਾਥਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਠਿ ਵਿਚ 'ਸੂਨਯ' ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋਣਾ ਵੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਮਹਤਵ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਗੁਰੂ ਬਚਨਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਹੈ। ਤਿਆਗਵਾਦੀ ਯੌਗਿਕ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਦੀਖਿਅਤ ਹੋ ਕੇ ਸਾਧਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਵੇਕ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਜ-ਭਗਤੀ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਜ-ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣਾ ਦੀਪਕ ਆਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਖ-ਸਾਧਨਾ ਸੰਗਤੀ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਨਿਜੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹਰ ਪਲ ਦੀਪਕ ਮੰਨਣਾ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੀਪਕ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਇਕ ਤਾਂ ਪੰਥ ਵਿਚ ਬਿਖਰਾਅ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਥਲ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ਿਲੇ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹੀ ਜੋਤਿ ਜਾਂ ਦੀਪਕ ਰੂਪ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਚਤਮ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨੀ ਸਮਝ ਕੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦੇ ਹਰ ਸੂਖਮ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਮੂਲੋਂ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਮਹਤਵ ਦਸਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਯੋਗ ਮਤਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਮਹਤਵ ਸ਼ਾਰੀਰਿਕ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੈ, ਸਿਖ ਮਤਿ ਵਿਚ ਉਹ ਮਹਤਵ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਲੇਖ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਗੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਕੁਝ ਮਹਤਵਪੂਰਣ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਉਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਮੁਕਤਿ : ਯੌਗਿਕ ਮਤਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਬੰਧਨ ਰੂਪ ਅਤੇ ਦੁਖ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਜਗਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਜਗਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤਿ ਦਾ ਭਾਵ ਕੇਵਲ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਿਸ਼ਯ-ਵਾਸਨਾ ਤੋਂ ਨਿਰਲਿਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਜਗਤ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੁਖ ਸਰੂਪ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਸ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਤਿਆਗਵਾਦ ਦਾ ਅਸਲ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਗੁਜਰ ਚੁਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ 'ਗਤਿ' ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਗਤਿ' ਦਾ ਅਰਥ ਗਮਨ ਹੈ। ਮ੍ਰਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਰੁਕ ਨਾ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਹੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਜਨਵਸ਼ 'ਗਤਿ' ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਮੁਕਤਿ' ਵਿਚ 'ਗਤਿ' ਦੇ ਉਲਟ ਭਾਵ ਹਨ। ਆਤਮਾ ਦੀ ਗਮਨਤਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ, ਮੁਕਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਫਿਰ ਨਾ ਆਉਣਾ ਮੁਕਤਿ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਗੁਰੁਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁਕਤਿ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ 'ਯੌਗਿਕ' ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤਿ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਭਾਵ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਵਿਕਾਰ ਰੂਪ, ਪਾਪ ਰੂਪ, ਦੁਖ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਨਿਰਮਲ ਕਿੱਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਖਦਾਤਾ ਸਰਵਤ੍ ਰਮਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਗਤ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਦੈਵੀ ਸੰਗੀਤ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਖ ਰੂਪ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਮੁਕਤਿ ਦੇ ਅਰਥ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਇਥੇ ਜਗਤ ਦੇ ਰੂਪ, ਰਸ, ਗੰਧ, ਸਪਰਸ਼, ਸ਼ਬਦ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤਿ ਦੀ ਗਲ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਨਾਨਾ ਰੂਪ ਤਾਂ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੇ ਆਪ ਧਾਰਣ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਖ਼ਰਾਬ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ? ਰਸ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੇ ਬਣਾਏ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਸੁਗੰਧਿਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮਲਯ ਪਰਬਤ ਵਰਗੇ ਗੰਧ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਆਪ ਉਪਾਏ ਹਨ। ਪਵਿਤ੍ ਪੁਰੁਖਾਂ ਦਾ ਸਪਰਸ਼ ਜਨਮਾਂਤ੍ ਦੇ ਪਾਪ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਸੋ ਵਿਸ਼ਯ ਤਿਆਗਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ, ਸਮਝਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹਨ। ਹਕਿਕਤਨ ਵਿਸ਼ਯ ਉਹ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੇ ਭ੍ਰਮ ਰਖਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਯ ਦਾ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਦੂਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ, ਅਗਿਆਨਮਈ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਅਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਗ੍ਰਸਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਠੀਕ ਸਮਝ ਹੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਯ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ ਦੇ ਦੂਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਨਾ ਬਣ ਜਾਣ, ਇਹ ਸਮਝ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਦਿਵਯ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ, ਤਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੁਰੁਪਯੋਗ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਮਾਣਨਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਇਆਵੀ ਭ੍ਰਮ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋਣਾ ਹੀ ਗੁਰਮਤਿ-ਮੁਕਤਿ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਕਤਿ ਵਿਚ ਨਾ ਸੰਸਾਰ ਮਲੀਨ ਹੈ, ਨਾ ਵਿਸ਼ਯ ਪਾਪ ਰੂਪ ਹਨ। ਸਭ ਕੁਝ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਸਭ ਕੁਝ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੈ। ਫ਼ਰਕ ਇਤਨਾ ਹੈ, ਕਿ ਮੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਜਗਤ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਲਿਪਤ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਭੋਗ ਦਾ ਭ੍ਰਮਿਕ ਸੁਖ ਲਭਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਮੁਕਤ ਅਤੇ ਲਿਪਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਇਕੋ ਵਸਤੁ ਸੰਬੰਧੀ ਵਖ-ਵਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੀ ਗੁਰਮਤਿ ਮੁਕਤਿ ਅਤੇ ਅਨੀਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਯੌਗਿਕ ਮੁਕਤਿ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਵਖਰੇਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਯੋਗਿਕ ਮਤਿ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਨੀਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਜਗਤ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਪਰਮਸਤਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭੂਤ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਗਤ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਅਦੈ ਅਸਸਤਿਤ੍ਵ ਮੰਨਦੀ ਹੈ।

ਮੁਕਤਿ ਯੋਗਿਕ ਪੰਥਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਮੁਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ਯ ਉਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ, ਕਿ ਹਰ ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਉਸ ਵਿਚ ਆਈ 'ਰਹਾਉ' ਦੀ ਤੁਕ ਹੈ ਅਤੇ 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਦੀ 'ਰਹਾਉ' ਦੀ ਪੰਕਤੀ 'ਕਿਆ ਭਵੀਐ ਸਚਿ ਸੂਚਾ ਹੋਇ ॥ ਸਾਚ ਸਬਦ ਬਿਨੁ ਮੁਕਤਿ ਨ ਕੋਇ' ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਜਿਸ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਵਾਸਤੇ ਯੋਗੀ, ਸੰਨਿਆਸੀ ਆਦਿ ਸਾਧਕ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਤਿਆਗ ਕੇ ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਭ੍ਰਮਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਤੋਂ ਹੈ। ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਘਰ-ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਦਿਵਯ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਅਸਲ ਗਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਸਚੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਬਿਨਾ ਮੁਕਤਿ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਤਿਆਗ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੀ ਗ਼ਲਤ ਹੈ। ਵੇਦ, ਤੌਰੇਤ, ਕੁਰਾਨ ਆਦਿ ਦੇ ਅਵਤ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਤਿਆਗਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਲਈ ਤਿਆਗਵਾਦ ਦਿਵਯ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ, ਕੁਝ ਬੁਧੀਵਾਦੀ ਸਾਧਕਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹੈ। ਜੈਨੀ, ਬੋਧੀ, ਯੋਗੀ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੈਵੀ-ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਦੈਵੀ-ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਬਿਨਾ ਮੁਕਤਿ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ? ਮੁਕਤਿ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਸਤੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਜਗਤ ਦਾ ਅਸਲ ਰੂਪ ਜਾਣਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਜਗਤ ਵਿਚ ਕਿਸ ਨੇ ਭੇਜਿਆ ਹੈ ? ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿ ਜਗਤ ਵਿਚ ਭੇਜਣਾ ਕੀ ਭੇਜਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਗ਼ਲਤੀ ਹੈ, ਕਿ ਜਨਮ ਨੂੰ ਲਾਅਨਤਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਣ ਅਤੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮੁਕਤਿ ਮੰਗੀ ਜਾਵੇ ? ਇਸ ਲਈ ਬੌਧਿਕ ਲੋਕ ਨਹੀਂ, ਦੈਵੀ-ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਮੁਕਤਿ ਦਾ ਸਰੂਪ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਿਧਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ, ਕਿ ਮਨੁਖ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਹੈ, ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਸਰਪਣੀ ਖਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ (ਕਿਉ ਕਰਿ ਬਾਧਾ ਸਰਪਨਿ ਖਾਧਾ)। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਬੰਧਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਨਹੀਂ। ਬਲਕਿ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਤਿ ਨਾ ਲੈ ਕੇ ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਖੋਟੀ ਬੁਧੀ ਪਿਛੇ ਚਲਣਾ ਬੰਧਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਮਨੁਖ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਆਸ਼੍ਰਮੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਮਾਇਆਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਬਲਕਿ ਅਲਪ ਮਤਿ ਕਾਰਣ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਵਿਚ ਵੀ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਵਿਚ ਵੀ ਮਾਇਆ ਸਰਪਣੀ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਤਿ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਲਈ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਅਤਿਅੰਤ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਮਨਮਾਨੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁਖ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਦੁਰਮਤਿ ਬਾਧਾ ਸਰਪਨਿ ਖਾਧਾ ॥ ਮਨਮੁਖਿ ਖੋਇਆ ਗੁਰਮੁਖਿ ਲਾਧਾ)। ਇੰਝ ਬਹੁਤ ਸੁਖਮ ਵਿਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਦੇ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਜਗਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤਿ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਗਤ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਨਹੀਂ। ਲਾਭ ਅਤੇ ਹਾਨੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੁਮਤਿ ਅਤੇ ਕੁਮਤਿ ਨਾਲ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਲਾਭਕਾਰੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਮਾਨਵੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਵਧੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀਆਂ ਵਧੀਆਂ ਘਾਤਕ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ (ਮਨਸਾ ਆਸਾ ਸਬਦਿ ਜਲਾਈ)। ਯੋਗੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਮਨ ਦੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਲੋਹਾ ਚਬਾਉਣ ਤੁਲ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਦੰਦ ਕਿਥੋਂ ਆਉਣ (ਬਿਨੁ ਦੰਤਾ ਕਿਉ ਖਾਈਐ ਸਾਰੁ) ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਰਜ, ਤਮ, ਸਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਕੇ ਮਾਇਆਵੀ ਖ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਮਨ ਤੋਂ ਤਮਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਿਟਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਰਜ ਗੁਣ ਅਧੀਨ ਮਾਇਆ ਦੀ ਦੌੜ ਮੁਕਾਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਸਾਤਵਿਕ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਬੰਧਨ ਦੋਵੇਂ ਤਿਆਗਣੇ ਪੈਣਗੇ। ਇਕ ਐਸੀ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿਥੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਅੰਧਕਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਥੇ ਮਾਇਆ ਦੀ ਵਾਧੂ ਦੌੜ-ਭਜ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਥੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਦਗੁਣ ਦਾ ਅਹੰਕਾਰ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਮਾਇਆ ਦਾ ਇਹੋ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਮਿਟਾਉਣਾ ਹੀ ਉਹ ਮਜ਼ਬੂਤ ਦੰਦ ਹਨ, ਜੋ ਮਾਇਆ ਰੂਪ ਕਰਤੇ ਸਾਰ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਜਗਤ ਤਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗਾ, ਤਾਰਣਹਾਰ ਆਪ ਤਾਰ ਲਵੇਗਾ (ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ ਮੇਟੇ ਖਾਈਐ ਸਾਰੁ ॥ ਨਾਨਕ ਤਾਰੇ ਤਾਰਣਹਾਰੁ)। ਹਕੀਕਤਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜਗਤ, ਜਨਮ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤਿ ਦੇ ਪਖਧਰ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਤਾਂ ਜਗਤ ਵਿਚ ਉਠਦੀਆਂ ਮਾਇਆ ਦੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ 'ਜੋਧ ਮਹਾਬਲ ਸੂਰ' ਵਾਂਗ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਪਛਾੜ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਤੈਰਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਮਨੁਖ ਆਪਣੇ ਮਨ ਤੋਂ ਮਾਇਆ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਿਟਾ ਕੇ ਦੈਵੀ-ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਹਿਰਦੈ ਵਿਚ ਵਸਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਅਹੰਕਾਰ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਹੰਕਾਰ ਨੇ ਸਾਧਕਾਂ ਦੇ ਚਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਦੁਵਿਧਾ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ- ਕੇ ਕਹਤੇ ਸਭ ਬਾਹਰਿ ਬਾਹਰਿ ਕੇ ਕਹਤੇ ਸਭ ਮਹੀਅਉ। ਅਹੰਕਾਰ ਕਾਰਣ ਸਾਧਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਰਗ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਜਗਤ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਕੁਦਰਤ ਤੋਂ ਪਰੇ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਤ੍ਰੈ-ਗੁਣ ਨਿਰਲਿਪਤ ਸਾਧਕ ਅਹੰਕਾਰ ਦੇ ਮਰਣੋਪਰਾਂਤ (ਮਰਣ ਪਿਛੋਂ) ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਦੀ, ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕਤਾ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਅਸੀਮਤਾ ਦੀ ਸਮਝ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਗਿਆਨ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦਾ ਪਿਆਰ ਨਾਮ ਨਾਲ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇੰਝ ਸਮਝਣਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਕੈਦ ਹੈ, ਤਾਂ ਨਾਮ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ? ਸਥੂਲ ਸਰੂਪਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਜੇ ਸਥੂਲਤਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਮ ਤਾਂ ਜਾਗਤਿਕ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਸਾਧਕ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੀ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਸਾਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਨੂੰ ਇਕੋ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਜਾਣੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਬਚਨ ਹੈ- ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ ਮੇਟੈ ਸਬਦ ਵਸਾਏ ਤਾ ਮਨਿ ਚੁਕੈ

ਅਹੰਕਾਰੇ ॥ ਅੰਤਰਿ ਬਾਹਰਿ ਏਕੋ ਜਾਣੈ ਤਾ ਹਰਿ ਨਾਮਿ ਲਗੈ ਪਿਆਰੇ ॥ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਵਾਲੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਘਰ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਦੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਘਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨਾ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਤਾਂ ਸਾਧਕ ਹਿਰਦੈ ਨੂੰ ਨਿਜ-ਘਰ ਨਾ ਕਹਿੰਦੇ। ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚਲੇ ਸੁਖ ਵੀ 'ਹਉਮੈ' ਨਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਦੇ ਹਿਰਦੈ ਵਿਚ ਵੀ ਕਲੇਸ਼ 'ਹਉਮੈ' ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। 'ਹਉਮੈ' ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕਾਈ ਨਹੀਂ ਬਣਨ ਦੇਂਦੀ। ਨਾ ਹੀ ਸਾਧਕ 'ਹਉਮੈ' ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਸਾਬਤ ਮਨੁਖ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਵਿਭਾਜਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਹਉਮੈ' ਅਜਿਹਾ ਦੋਹਰਾਪਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਖੇਤ੍ਰ ਹੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਿਧਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਹਉਮੈ ਨਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਨਿਜ-ਘਰ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਕੋਲ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਰੂਪ ਘਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਖਦਾਈ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਜ-ਘਰ ਵਿਚ ਵੀ ਟਿਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਮਨੁਖ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਰੂਪ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਟਿਕਿਆ, ਉਹ ਨਿਜ-ਘਰ ਵਿਚ ਟਿਕਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਹੀ ਵੰਚਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਗ੍ਰਿਹ-ਤਿਆਗ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਚੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੀ ਹੈ- ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਹਉਮੈ ਬਿਖੁ ਮਾਰੈ ਤਾ ਨਿਜ ਘਰਿ ਹੋਵੈ ਵਾਸੇ ॥ ਜਿਨਿ ਰਚਿ ਰਚਿਆ ਤਿਸੁ ਸਬਦਿ ਪਛਾਣੈ ਨਾਨਕੁ ਤਾ ਕਾ ਦਾਸੇ। 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 'ਹਉਮੈ' ਨੂੰ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਵੀ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਹ 'ਹਉ ਹਉ' ਹੈ ਜਾਂ 'ਮੈ ਮੈ'। ਇਹ ਇਕ ਦ੍ਰਿੜ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁਖ ਅਤੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁਖ ਅਤੇ ਮਨੁਖਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਮਲਨਿ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਅੰਤਹਕਰਣ ਇਕ ਇਕਾਈ ਬਣ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਮਨੁਖ ਅਵਿਭਾਜਿਤ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਵਾਲਾ ਯੋਗੀ-ਪੁਰੁਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਯਥਾ- ਹਉ ਹਉ ਮੈ ਮੈ ਵਿਚਹੁ ਖੋਵੈ ॥ ਦੂਜਾ ਮੇਟੈ ਏਕੋ ਹੋਵੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਹ-ਤਿਆਗ ਦੀ ਕੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ? ਤਿਆਗ ਤਾਂ ਆੰਤ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਜੋ ਅਸਲ ਬੰਧਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹਨ।

'ਹਉਮੈ' ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਬੀਜ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਨਵੀ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸ੍ਵਾਰਥ ਦਾ ਉਥਾਨ ਕਰ ਕੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿਖ ਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸੇ ਦਾ ਤਿਆਗ ਅਸਲ ਮੁਕਤਿ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਵਾਸਤੇ ਕਾਮਾਦਿ ਪੰਜ ਰੋਗ ਘਾਤਕ ਹਨ। ਮੁਕਤਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਧੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰੇ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ (ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਬਿਖੁ ਅਗਨਿ ਨਿਵਾਰੇ ॥ ਨਾਨਕ ਨਦਰੀ ਨਦਰਿ ਪਿਆਰੇ)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਬ ਦੀਆਂ ਮਿਹਰਾਂ ਹੀ ਮਿਹਰਾਂ ਹਨ। ਆਪਣਾ ਅਹੰਕਾਰ ਮਿਟਾ ਕੇ ਮਨੁਖ ਬੰਧਨ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਯੋਗੀ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਹਿਰਦੈ ਨੂੰ ਸਚਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ (ਆਪੁ ਮੇਟਿ ਨਿਰਾਲਮੁ ਹੋਵੈ ਅੰਤਰਿ ਸਾਚੁ ਜੋਗੀ ਕਹੀਐ ਸੋਈ)। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਅਹੰਕਾਰ ਮਿਟਾਉਣ ਅਤੇ ਸਚਿਆਰ ਹੋਣ ਦੀ ਅਸਲ ਕਾਰਜਸ਼ਾਲਾ ਤਾਂ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਹੈ। ਜੇ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਫਿਰ ਅਹੰਕਾਰ ਮਾਰਣ ਦਾ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕੀ ਲਾਭ ? ਨਾ ਹੀ ਸਤਿਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਨੁਖਤਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲਾਭ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਜੀਵਨ ਤਾਂ ਜਿਉਣਾ ਹੈ, ਬਸ ਅਸੀਮ ਖ੍ਰਾਹਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ (ਜੀਵਤੁ ਮਰੈ ਤਾ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਸੂਝੈ ਅੰਤਰਿ ਜਾਣੈ ਸਰਬ ਦਇਆ)। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਮੁਕਤਿ ਦੇ ਨਵੀਨ ਅਰਥ ਹਨ। ਮੁਕਤਿ ਜਗਤ-ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਮੁਕਤਿ ਇਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਪਦਵਿਰਤੀ-ਮਾਰਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੇ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕ ਲਈ ਜਗਤ ਦੈਵੀ- ਦਿਵਯਤਾ ਦੇ ਸੌਂਦਰਯ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਜਨਮ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਅਨਮੋਲ ਦਾਤ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਅਕਾਲ ਪੁਰੁਖ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਹੈ। ਦੂਸ਼ਿਤ ਚਿੰਤਨ, ਬੁਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਵਾਰਥ ਭਰੇ ਕਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੀ ਅਸਲ ਮੁਕਤਿ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਿਆਗਵਾਦੀ ਮੁਕਤਿ ਸਵਾਰਥ-ਪ੍ਰੀਤਿਤ ਅਤੇ ਨਿਜੀ ਹੈ। ਮਾਨਵਤਾ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਮਾਨਵਤਾ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਕੇਵਲ ਬੋਝ ਅਤੇ ਪੀੜਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ।

ਜਗਤ ਅਤੇ ਜੀਵ : ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਮੁਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਉਕਤੀਆਂ ਉਪਲਬਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਿਸੇ ਧਰਮ-ਸੰਸਥਾਪਕ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਉਤੇ ਵਿਗਿਆਨਵਾਦੀ ਟਿਪਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਜੇ ਟਿਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸੰਬੰਧ ਇਸ ਗਲ ਨਾਲ ਹੈ, ਕਿ ਜਗਤ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ? ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸਨ, ਕਿ ਜਿਸ ਸਮਸਿਆ ਦਾ ਹਲ ਮਨੁਖ ਕੋਲ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਉਤੇ ਟਿਪਣੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਅਨੁਚਿਤ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ, ਕਿ ਰਚਨਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ ? ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਰਚਨਾ ਕਦੋਂ ਹੋਈ ? ਇਹ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਪੰਡਿਤ, ਕਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਯੋਗੀ, ਵੇਦ ਅਤੇ ਕਤੇਬ ਕੋਈ ਵੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਪੁ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ-

ਕਵਣੁ ਸੁ ਵੇਲਾ ਵਖਤੁ ਕਵਣੁ ਕਵਣੁ ਬਿਤਿ ਕਵਣੁ ਵਾਰੁ ॥
 ਕਵਣਿ ਸਿ ਰੁਤੀ ਮਾਹੁ ਕਵਣੁ ਜਿਤੁ ਹੋਆ ਆਕਾਰੁ ॥
 ਵੇਲ ਨ ਪਾਈਆ ਪੰਡਤੀ ਜਿ ਹੋਵੈ ਲੇਖੁ ਪੁਰਾਣੁ ॥
 ਵਖਤੁ ਨ ਪਾਇਓ ਕਾਦੀਆ ਜਿ ਲਿਖਨਿ ਲੇਖੁ ਕੁਰਾਣੁ ॥
 ਬਿਤਿ ਵਾਰੁ ਨਾ ਜੋਗੀ ਜਾਣੈ ਰੁਤਿ ਮਾਹੁ ਨਾ ਕੋਈ ॥
 ਜਾ ਕਰਤਾ ਸਿਰਠੀ ਕਉ ਸਾਜੇ ਆਪੇ ਜਾਣੈ ਸੋਈ ॥

ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਹਰ ਕੋਈ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਹਕੀਕਤਨ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਮੈਂ ਕਿਸ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਟਿਪਣੀ ਕਰਾਂ ? ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਿਹੜੇ ਸਾਧਨ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੁਝ ਸਮਝ ਕੇ ਟਿਪਣੀਆਂ ਕਰ ਸਕਾਂ ? ਅਸਲ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਾਮਗਰੀ ਨਹੀਂ-

ਕਿਵ ਕਰਿ ਆਖਾ ਕਿਵ ਸਾਲਾਹੀ ਕਿਉ ਵਰਨੀ ਕਿਵ ਜਾਣਾ ॥

ਨਾਨਕ ਆਖਣਿ ਸਭੁ ਕੋ ਆਖੈ ਇਕ ਦੁ ਇਕੁ ਸਿਆਣਾ ॥

‘ਸੁਅਸਤਿ ਆਖਿ ਬਾਣੀ ਬਰਮਾਉ ॥ ਸਤਿ ਸੁਹਾਣੁ ਸਦਾ ਮਨਿ ਚਾਉ’ ਲਿਖ ਕੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਉਸ ਕਰਤਾ ਦੀ ਜੈ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਆਪ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਹੈ, ਆਪ ਹੀ ਬਾਣੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਉਹ ਦਸਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਇਹੋ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਜੋ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਤਿ-ਸਰੂਪ ਹੈ, ਅਥਾਹ ਸੁੰਦਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਅਸੀਮ ਖੇਤਾ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤਾਂ ਹੈ, ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਟਿਪਣੀਆਂ ਨਹੀਂ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਅਵਿਅਕਤ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਤੋਂ ਜੋ ਉਪਜਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਵਿਤ੍ਰ ਤੋਂ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਪਵਿਤ੍ਰ ਵਿਚੋਂ ਅਪਵਿਤ੍ਰ ਜਨਮ ਲੈ ਲਵੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਅਪਵਿਤ੍ਰ ਪ੍ਰਲਯ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਪਵਿਤ੍ਰ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਵੇ। ਇੰਝ ਤਾਂ ਪਰਮ-ਸਤਾ ਹੀ ਦੂਸ਼ਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਜਗਤ ਸਿਰਜਣਾ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੀ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ। ਜੋ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਨਿਰਾਕਾਰ ਸੀ, ਉਹੋ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਗਈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਅਜਿਹਾ ਵਡਾ ਬਿਆਨ ਸਾਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਜਗਤ ਦੀ ਅਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਮੂਲ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹੈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕੀ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ ? ਜੋ ਅਪ੍ਰਗਟ ਸੀ, ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਿਆ, ਜੋ ਸੁਖਮ ਸੀ ਸਥੂਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਮੈਲ ਕਿਥੋਂ ਆ ਗਈ ? ਕਿਹੜੀ ਮਿਲਾਵਟ ਹੋਈ ? ਕਿਸ ਨੇ ਮਿਲਾਵਟ ਕੀਤੀ ? ਰਬ ਦੀ ਸੁਚੀ ਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਦੂਸ਼ਿਤ ਕਹਿਣਾ ਰਬ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪਰਾਧ ਹੈ (ਅਵਿਗਤੇ ਨਿਰਮਾਇਲੁ ਉਪਜੇ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗੁਣੁ ਬੀਆ)। ਜਗਤ ਦੀ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੂਹ ਅਨੁਚਿਤ ਟਿਪਣੀਆਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਗਤ ਸਚ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਲਯ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਚ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਸਚਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜਗਤ ਸੁਚਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਚਾ ਅਤੇ ਇਹ ਸੁਚਾ ਇਕ ਰੂਪ ਹਨ। ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਸਚ ਸਰੂਪ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਉਹ ਝੂਠ-ਲਿਪਤ ਮਨੁਖ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਟਿਕਾਣਾ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ ਅਰਥਾਤ ਘਰ-ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਛੁੱਕ ਕੇ ਭਟਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਜਾਣਨ ਕਰ ਕੇ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਵਿਚ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ (ਸਾਚੋ ਉਪਜੈ ਸਾਚਿ ਸਮਾਵੈ ਸਾਚੇ ਸੂਚੇ ਏਕ ਮਇਆ ॥ ਝੁਠੇ ਆਵਹਿ ਠਵਰ ਨ ਪਾਵਹਿ ਦੂਜੈ ਆਵਾ ਗਉਣੁ ਭਇਆ)। ਮੇਰੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ, ਕਿ ਜਗਤ ਦੀ ਇਹ ਦੈਵੀ-ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ।

‘ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ’ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਅਰਥਾਤ ਸੁਮੇਰ ਵਾਲੀ ਸਿਧਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗੋਸ਼ਠੀ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂ ਨੇ ਜਗਤ ਦੇ ਆਰੰਭ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ, ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜਗਤ ਦੇ ਆਰੰਭ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋ ? ਇਹ ਵੀ ਦਸੋ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ‘ਸੁੰਨ’ ਦਾ ਕਿਹੜੇ ਘਰ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਸੀ (ਆਦਿ ਕਉ ਕਵਨੁ ਬੀਚਾਰੁ ਕਬੀਅਲੇ ਸੁੰਨ ਕਹਾ ਘਰ ਵਾਸੋ) ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਜਗਤ ਦੇ ਆਰੰਭ ਨੂੰ ਇਕ ਕੋਤੁਕ ਜਾਂ ਅਚੰਭਾ ਹੀ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਭਾਵ ਇਹ ਇਕ ਦੈਵੀ-ਕੋਤੁਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਸਿਧਾਂ ਨੇ ਪੁਛਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਤਦੋਂ ‘ਸੁੰਨ’ ਦਾ ਵਾਸਾ ਕਿਥੇ ਸੀ ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਸੁੰਨ’ ਦਾ ਵਾਸਾ ਨਿਰੰਤਰ ਹੈ। ਬੁਧ ਮਤਿ ਨੇ ਸਦੀਵੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਨਿਸ਼ੇਧ ਵਜੋਂ ‘ਸੁੰਨ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਆਵਿਸ਼ਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਿਧ ਇਹ ਪੁਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਜਦੋਂ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਸੁੰਨ ਕਿਥੇ ਸੀ ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ‘ਸੁੰਨ’ ਨੂੰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਮਾਇਆ-ਨਿਰਲਿਪਤ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰ ਕੇ ‘ਸੁੰਨ’ ਨੂੰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਤਰ ਸੀ- ਆਦਿ ਕਉ ਬਿਸਮਾਦੁ ਬੀਚਾਰੁ ਕਬੀਅਲੇ ਸੁੰਨ ਨਿਰੰਤਰਿ ਵਾਸੁ ਲੀਆ। ਚੇਤੇ ਰਹੇ, ਕਿ ‘ਸੁੰਨਿ’ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਆਵਿਸ਼ਕਾਰ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਸਥਾਈ ਅਮਰ ਹੋਂਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ‘ਸੁੰਨਿ’ ਨੂੰ ਹੀ ‘ਨਿਰੰਤਰਿ’ ਭਾਵ ਸਦਜੀਵੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਨਾਥਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਜਗਤ ਦੀ ਥਾਂ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਸੀ- ਕਵਣ ਮੂਲੁ ਕਵਣ ਮਤਿ ਵੇਲਾ। ਅਰਥਾਤ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੂਲ ਕੀ ਹੈ ? ‘ਕਵਣ ਮਤਿ ਵੇਲਾ’ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ, ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਿਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ‘ਪਵਣ’ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ (ਪਵਨ ਅਰੰਭੁ ਸਤਿਗੁਰ ਮਤਿ ਵੇਲਾ), ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਪੰਜ ਤਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ‘ਪਵਣ’ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਮਾਨਤਾ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਭਾਗ ‘ਕਵਣ ਮਤਿ ਵੇਲਾ’ ਦਾ ਉਤਰ ਦਿੰਦਿਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਭਾਵ ਅਜੋਕੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਝਣ ਵਾਸਤੇ ਸਚੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਜ਼ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਾਈ ਨਾਕਾਫੀ ਹਨ। ਸਚੇ ਗੁਰੂ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਰੀਰਿਕ ਪੂਜਾ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਲਗੇ ਦੇਹਧਾਰੀ ਸਚੇ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਬਲਕਿ ਹੁਣ ਗਿਆਨ ਦਾ ਯੁਗ ਹੈ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ-ਗੁਰੂ (ਸਬਦ) ਹੀ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸੇਧ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਲ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਸਚੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਨੁਆਈ ਵੀ ਗਿਆਨ-ਨਿਸ਼ਠ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਭਾਂਤਿ-ਭਾਂਤਿ ਦੇ ਯੋਗ-ਗੁਰੂਆਂ ਕੋਲੋਂ ਦੀਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਪਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਕਿ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ

ਥਾਂ ਚਿਤ-ਏਕਾਗ੍ਰਤਾ ਸਿਸ਼ ਬਣ ਜਾਵੇ (ਸਬਦ ਗੁਰੂ ਸੁਰਤਿ ਧੁਨਿ ਚੇਲਾ) ਭਾਵ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਲਿਬਾਸ ਵਾਲੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਥਾਂ ਚਿਤ-ਏਕਾਗ੍ਰਤਾ ਸਿਸ਼ ਬਣੇ। ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸਿਸ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਉਪਰੋਕਤ ਉਕਤਿ ਜਿਥੇ ਸੂਖਮ ਅਸਰੀਰੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਿਸ਼ ਵੀ ਅਦਿਸ਼ਟ ਚਿਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਵਿਧਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਕਿ ਸਬਦ-ਗੁਰੂ ਚਿਤ/ਵਿਵੇਕ/ਸੁਰਤਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਯ ਹੈ, ਸਰੀਰ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਵਿਚਾਰਣਯੋਗ ਹੈ, ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਨੇ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਸੂਖਮ-ਸਿਸ਼ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਬਦ ਨੂੰ ਹੀ ਸਬੂਲ ਸਰੀਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਨਾ ਗੁਰੂ ਸੂਖਮ ਰਹਿਣ ਦਿਤਾ, ਨਾ ਹੀ ਸਿਖ ਨੇ ਸੂਖਮ ਵਿਵੇਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਰੀਰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਹੀ ਸਿਖ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਤਰ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਸਵਾਮੀ ਕੌਣ ਮੂਲ ਕੌਣ ਬੋਲਾ। ਕੌਣ ਗੁਰੂ ਕੌਣ ਚੇਲਾ’ ਅਤੇ ‘ਅਵਧੂ ਮਨ ਮੂਲ ਪਵਨ ਬੋਲਾ। ਸਬਦ ਗੁਰੂ ਸੁਰਤਿ ਚੇਲਾ’ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਹਿਤ ਗੋਰਖਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਪਰ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਸਾਧਕ ਕੰਨ ਪੜਵਾ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਰੀਰਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦੇ। ਯਾਨੀ ਕਿ ਸਬਦ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਏਕਾਗ੍ਰ-ਸੁਰਤਿ ਚੇਲਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਤੇ ਦੇਹ-ਪੂਜਾ ਹੀ ਮਹਤਵਪੂਰਣ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨਿਖੇਧ ਕੀਤਾ। ਸੋ ਸਿਖ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਜਗਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਰਬ-ਭਾਂਤਿ ਸੇਵਾ ਵਾਸਤੇ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦਾ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਗਮਨ ਉਸ ਨੂੰ ਰਬ ਵਲੋਂ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਵਲੋਂ ਜਗਤ-ਕੌਤੁਕ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵ-ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਅਚਲ ਵਟਾਲੇ ਦੇ ਨਾਥਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਜਗਤ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਦੁਖ ਸਹਾਰਦਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਕਿਤੁ ਕਿਤੁ ਬਿਧਿ ਜਗੁ ਉਪਜੈ ਪੁਰਖਾ ਕਿਤੁ ਕਿਤੁ ਦੁਖਿ ਬਿਨਸਿ ਜਾਈ) ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਜਗਤ ਦੋਹਰੇ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਟੁਟ ਕੇ ਦੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਜਗਤ ਦੁਖ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਜੀਵ ਨੇ ਮੈਂ+ਮੈਂ (ਦੋਹਰੇ ਜਾਂ ਦ੍ਵੈਤਿਕ ਅਸਤਿਤ੍ਵ) ਵਿਚ ਲਿਪਤ ਹੋ ਕੇ ਨਾਮ ਰੂਪ ਸੁਖ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਖ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੈ (ਹਉਮੈ ਵਿਚਿ ਜਗੁ ਉਪਜੈ ਪੁਰਖਾ ਨਾਮਿ ਵਿਸਰਿਐ ਦੁਖੁ ਪਾਈ)। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਉਤਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੁਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ‘ਹਉਮੈ ਵਿਚਿ ਜਗੁ ਉਪਜੈ ਪੁਰਖਾ’ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਜਗਤ ਦੇ ਅਰਥ ਜੀਵ ਬਣਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਜਗਤ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦੀ ਭਿੰਨ ਪਹਿਚਾਨ ਹੈ। ਜਗਤ ਨੂੰ ਉਪਜਾਉਣ ਵਾਲੀ ‘ਹਉਮੈ’ ਜੀਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਪਰਮੇਸ਼ਰ-ਕ੍ਰਿਤ ਦ੍ਵੈਤ ਹੈ। ਜੀਵ ਦੀ ਹਉਮੈ ਵਿਚ ਜਗਤ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਕਰਤਾ ਜਦੋਂ ਆਪੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਤੋਂ ਦੂਈ ਦਾ ਭ੍ਰਮ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ (ਦੁਯੀ ਕੁਦਰਤਿ ਸਾਜੀਐ), ਤਦੋਂ ਜਗਤ ਦਾ ਆਭਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਭਾਸ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਗਤ ਮਾਤ੍ਰ ਇਕ ਆਭਾਸ ਹੈ, ਜੀਵ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਗਿਆਨ ਕਾਰਣ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜਗਤ ਈਸ਼ਵਰ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਆਪਣੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦੀ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੋ ਸਰੂਪ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਥਮ ਦੈਵੀ-ਹਉਮੈ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਜਗਤ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ‘ਖੰਡਾ ਪ੍ਰਿਥਮ ਮਨਾਇਕੈ’ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਖੰਡੇ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਇਕੋ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਬਣਾਉਣਾ ਹੀ ਪ੍ਰਥਮ ਹਉਮੈ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਜੀਵ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਹੀਂ, ਦਿਵਯ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਹੀ ਦੂਈ ਜਾਂ ਦੋਹਰਾ ਭਾਸਦਾ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਹੈ, ਇਹੋ ‘ਦੂਈ ਕੁਦਰਤਿ’ ਹੈ। ਇਹ ਦਿਵਯ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਜਿਸ ਨੇ ਜਗਤ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਹਰ ਜੀਵ ਦੇ ਚਿਤ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਜਦੋਂ ਤੀਕ ਜੀਵ ਇਸ ਹਉਮੈ ਦੀ ਦ੍ਵੈਤ ਨੂੰ ਜਾਣ (ਹਉਮੈ ਬੂਝੈ) ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ, ਜਨਮ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਹਉਮੈ ਜਾਂ ਦ੍ਵੈਤ ਕਾਰਣ ਸਾਧਕ ਅਤੇ ਸਾਧਯ ਦਾ ਭੇਦ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਇਸ ਭੇਦ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਾਧਯ ਹੋਣ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲੋਕ ‘ਅਹੰਬ੍ਰਹਮਾਸਮਿ’ ਅਤੇ ‘ਅਨਲਹਕ’ ਦੇ ਇਹਸਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਪਰਿਪਕ ਸਾਧਕ ਇਸ ਇਹਸਾਸ ਨੂੰ ਮਾਣਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਪ੍ਰਗਟ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ? ਕੀ ਸੰਸਾਰੀ ਜਾਂ ਸ਼ਰਣੀ ਅਧਾਰਮਿਕਤਾ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਛਿਪਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਭੇਦ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੇ ਜੀਵ ਤੋਂ ਛਿਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਕੇਵਲ ਸਰੀਅਤ ਦਾ ਨਿਖੇਧ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਦੈਵੀ-ਇਛਾ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੇ ਇਸ ਭੇਦ ਨੂੰ ਰਹਸ ਕਿਉਂ ਰਖਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਜਗਤ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ। ਜੇ ਹਰ ਜੀਵ ਇਸ ਭੇਦ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਮੰਨ ਲਵੇ, ਤਾਂ ਜਗਤ ਇਕ ਖੇਡ ਰਹਿ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

‘ਨਾਮਿ ਵਿਸਰਿਐ ਦੁਖੁ ਪਾਇ’ ਦਾ ਸਿਧਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ, ਕਿ ਜਗਤ ਦੇ ਦੁਖ ਰੂਪ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਤਿਆਗਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਗਤ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਸੁਖ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਜੀਵ ਨੂੰ ਦੁਖ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ‘ਹਉਮੈ’ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਗੁਰੁਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ, ‘ਹਉਮੈ ਨਾਵੈ ਨਾਲਿ ਵਿਰੋਧੁ ਹੈ ਦੁਇ ਨ ਵਸਹਿ ਇਕ ਠਾਇ’। ਹਉਮੈ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਨਾਮ ਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਜੇਤਾ ਕੀਤਾ ਤੇਤਾ ਨਾਉ’ ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਕੁਝ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਨਾਮ ਹੈ। ਭਾਵ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿਰਜਨਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰੁਖ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਇਹਸਾਸ ਉਸੇ ਜੀਵ ਅੰਦਰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਖਰੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਰਖਦਾ ਹੋਵੇ। ‘ਹਉਮੈ’ ਵਿਚ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਵਖਰੀ ਪਹਿਚਾਨ ਦੇ ਅਗਿਆਨ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਦੀ ਇਹ ਦ੍ਵੈਤ ਕਲਹ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੈਵੀ ਨਾਮ ਦੇ ਉਲਟ ਹੋਰ ਨਾਮ ਖੜੇ ਕਰ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਭਾਸ ਹੀ ਮਾਇਆ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਟਕਰਾਅ ਜਗਤ ਦੀ ਕਲਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ

ਦੁਵਿਧਾਮਈ ਜੀਵ ਦੁਖ-ਸੁਖ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜੋ ਕੇਵਲ ਇਕ ਨਾਮ ਜਾਂ ਇਕ ਹੋਂਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਖਰੀ ਪਹਿਚਾਨ ਦੇ ਭ੍ਰਮ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਦੁਖ-ਸੁਖ ਪਰਮ ਹੋਂਦ ਦੇ ਦੁਖ-ਸੁਖ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਿਆਰੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਭ੍ਰਮ ਮਿਟ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਅਜਿਹਾ ਜੀਵ ਨਿਜੀ ਦੁਖ-ਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਹੋਂਦ ਵਖਰੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਦੁਖ-ਸੁਖ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਨਿਆਰਾਪਨ ਮਿਟ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਦੁਖ-ਸੁਖ ਜਿਥੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਸ੍ਰੋਤ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਇਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਜਗਤ ਨੂੰ ਦੁਖ ਰੂਪ ਮੰਨਣਾ ਅਗਿਆਨਮਈ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਹ ਜਗਤ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੁਖ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ। ਸੋ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਸਾਧਾਰਨ ਉਕਤੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਸਮਝ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੂਖਮ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਹੈ, ਜੋ ਤਿਆਗਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਕੇ ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਿਤ ਵਿਚ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਗਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਵਾਲੇ ਸਿਧਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਕਿ ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ ਜੋ ਜਗਤ ਵਿਚ ਗੁਪਤ ਹੋ ਕੇ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ? ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ ਜੋ ਮੁਕਤ ਹੈ ? ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ ਜੋ ਅੰਦਰੋਂ-ਬਾਹਰੋਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ? ਕੌਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ? ਕੌਣ ਹੈ ਜੋ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ? ਕੌਣ ਹੈ ਜੋ ਤਿੰਨ ਲੋਕ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੋਇਆ ਹੈ¹⁵ ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਜੋ ਹਰ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਜਗਤ ਵਿਚ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਮੁਕਤ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਮੁਕਤਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਗ੍ਰਿਹ-ਤਿਆਗ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਣਾ ਹੀ ਮੁਕਤ-ਜੀਵਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰੋਂ-ਬਾਹਰੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰੇ, ਉਹ ਸਾਧਯ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਉਣ-ਜਾਣ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਲੀਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦੁਖ-ਪਾਪ ਨਹੀਂ। ਅਰਥਾਤ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਅਤੇ ਜਾਣਾ ਇਕ ਸੁਭਾਵਿਕ ਦੈਵੀ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਨੂੰ ਦੁਖ ਅਤੇ ਪਾਪ ਜਾਣ ਕੇ ਇਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤਿ ਮੰਗਣਾ ਅਨੁਚਿਤ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਸਥਿਰ ਮਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਜੰਮਣ-ਮਰਣ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਪਿਛੇ ਚਲਣਾ ਹੀ, ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਅਰਥਾਤ ਅਟਲ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਮਨ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਅਸਲ ਆਵਾਗਮਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ-ਮਰਣ ਮੇਟਣ ਦੀ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਛੱਡਦਿਆਂ ਸਚ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਸਤਿ-ਸਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਸਾਧਕ ਦਾ ਅਸਲ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਚ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਜਨਮ-ਮਰਣ ਵਿਚ ਰਖਣਾ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਕਰਣਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰੁਖ ਦਾ ਇਖਤਿਆਰ ਹੈ। ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਯੋਗੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜਨਮ-ਮਰਣ ਦੀ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਰੋਕਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਦਿਵਯਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੈ¹⁶। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਜੀਵ ਦੈਵੀ-ਨਿਯਮ ਵਿਚ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਵਿਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਗਿਆ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਬ ਦੀ ਰਜਾ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਹੁਕਮ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕਿਉਂ (ਸਹਜੇ ਆਏ ਹੁਕਮਿ ਸਿਧਾਏ ਨਾਨਕ ਸਦਾ ਰਜਾਏ) ? ਇਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤਿ ਦਾ ਇਛੁਕ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ, ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ, ਉਸ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸਚੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਭਿਲਾਸੀ ਹੈ, ਜਗਤ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਮੁਖ ਜੀਵ ਤਾਂ 'ਹੁਕਮੇ ਆਵੈ ਹੁਕਮੇ ਜਾਵੈ ਹੁਕਮੇ ਰਹੈ ਸਮਾਈ' ॥ ਪੂਰੇ ਗੁਰ ਤੇ ਸਾਚੁ ਕਮਾਵੈ ਗਤਿ ਮਿਤਿ ਸਬਦੇ ਪਾਈ' ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੈ। ਆਵਾਗਮਨ ਦਾ ਨਿਖੇਧ ਤਾਂ ਹੁਕਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਕ ਜੀਵਨ ਤਾਂ ਸਚੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਰੂਪ ਕਮਾਈ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਸੁਮੇਰੂ ਦੇ ਸਿਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਮੁਖੀ ਸਿਧ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ 84 ਸਿਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਚਰਪਟ (ਚਰਪਟਿ) ਕਹਿ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਰੂਪ ਸਮੁੰਦਰ ਤਰਨਾ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਤਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ (ਦੁਨੀਆ ਸਾਗਰ ਦੁਤਰ ਕਹੀਐ ਕਿਉ ਕਰਿ ਪਾਈਐ ਪਾਰੋ) ? ਅਰਥਾਤ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਤਰਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਬਹੁਤ ਆਸਾਨ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਮਨ ਬਦਲਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿਤੀ, ਕਿ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਕਮਲ-ਪਤੀਆਂ ਅਭਿਜ ਹਨ। ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੁਬਕੀਆਂ ਲਗਾਉਂਦੀ ਮੁਰਗਾਬੀ ਦੇ ਪੰਖ ਅਭਿਜ ਹਨ (ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲੁ ਨਿਰਾਲਮੁ ਮੁਰਗਾਈ ਨੈ ਸਾਣੇ), ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਅਭਿਜ ਰਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ 'ਸੁਰਤਿ' ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਲਗਾ ਲਵੇ। ਰਬ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਰਹੇ (ਸੁਰਤਿ ਸਬਦਿ ਭਵ ਸਾਗਰੁ ਤਰੀਐ ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਵਖਾਣੇ)। ਇਹ ਇਹਸਾਸ ਜਗਾ ਲਵੇ, ਕਿ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁਖ ਨੇ ਨਾ ਸਦਾ ਰਹਿਣਾ ਹੈ, ਨਾ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਰਬ ਦਾ ਨਾਮ ਸਦੀਵੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਧਨ ਇਕਤ੍ਰ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨਾਮਨਾ ਨਹੀਂ ਕਮਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਨਿਰਮਿਤ ਸੁਧ ਆਚਰਣ ਹੀ ਨਾਮ ਉਚਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਇਹਸਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁਖ ਪਿਛੇ ਚੌੜਦਾ ਨਹੀਂ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁਖਾਂ ਦਾ ਉਸ ਨੇ ਪਰਿਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਕੇਵਲ ਖ੍ਰਾਹਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿਣਾ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਜੀਵ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਗਣ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਤਿਆਗ ਕੇ ਜਾਵੇਗਾ ਵੀ

¹⁵ ਕਵਨੁ ਸੁ ਗੁਪਤਾ ਕਵਨੁ ਸੁ ਮੁਕਤਾ ॥ ਕਵਨੁ ਸੁ ਅੰਤਰਿ ਬਾਹਰਿ ਜੁਗਤਾ ॥ ਕਵਨੁ ਸੁ ਆਵੈ ਕਵਨੁ ਸੁ ਜਾਇ ॥ ਕਵਨੁ ਸੁ ਤ੍ਰਿਭਵਣਿ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ ॥
{ਰਾਮਕਲੀ (ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ), ਮਹਲਾ 1, 12, ਸਫਾ 939}

¹⁶ ਘਟਿ ਘਟਿ ਗੁਪਤਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਮੁਕਤਾ ॥ ਅੰਤਰਿ ਬਾਹਰਿ ਸਬਦਿ ਸੁ ਜੁਗਤਾ ॥ ਮਨਮੁਖਿ ਬਿਨਸੈ ਆਵੈ ਜਾਇ ॥ ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਚਿ ਸਮਾਇ ॥
{ਰਾਮਕਲੀ (ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ), ਮਹਲਾ 1, 12, ਸਫਾ 939}

ਕਿਥੇ ? ਜਗਤ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁਖ ਬਣ ਕੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਜਿਉਣਾ ਹੈ, ਸੰਸਾਰਿਕ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੌੜ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ।

ਸੁੰਨ : 'ਸੁੰਨ' ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ 'ਸ਼ੂਨ੍ਯ' ਦਾ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਰੂਪ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ 'ਸੁਠਠਾ' ਜਾਂ 'ਸੁਕ੍ਰ' ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਸ਼ੂਨ੍ਯ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ-ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਅਟੁਟ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਦੋ ਹੋਰ ਰੂਪ 'ਸ਼ੂਨ੍ਯਤਾ' ਅਤੇ 'ਸ਼ੂਨ੍ਯਕਾਦ' ਵੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਬੁਧ ਧਰਮ-ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ, ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਰਖਦੇ ਹਨ। 'ਸ਼ੂਨ੍ਯਤਾ' ਦਾ ਅਰਥ 'ਖਾਲੀਪਨ' ਹੈ। 'ਸ਼ੂਨ੍ਯਕਾਦ' ਬੁਧ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਮਾਧਿਮਿਕ ਸ਼ਾਖਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਬੁਧ ਧਰਮ ਸਦੀਵੀ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਗੁਝੀ ਚੇਤਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਜਨਮ-ਅਤੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸਦੀਵੀ ਹੋਂਦ ਵਾਲੀ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਰੋਂ ਖਾਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ 'ਖਾਲੀਪਨ' ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲਾ ਬੋਧੀ ਸ਼ਬਦ 'ਸ਼ੂਨ੍ਯਤਾ' ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਖਾਲੀ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣਵਸ਼ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਸੁਭਾਅ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਦੀਵੀ ਅਬਦਲ ਆਤਮਾ ਦੇ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਬੁਧ ਧਰਮ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਰੀਆਂ ਯੋਗਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵੀ 'ਸ਼ੂਨ੍ਯ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਮਹਤਵ ਦੇਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਚਿਤ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ-ਮੁਕਤ ਅਰਥਾਤ ਸਖਣਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਮਸਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਅਨੀਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਬੋਧੀ ਸਿਧ-ਸਾਧਕਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਨਾਥ-ਯੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨਾਥ ਯੋਗੀਆਂ ਤੋਂ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਤਕ ਪੁਜਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਤਕ ਪੁਜਦਿਆਂ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਜਿਥੇ ਬੁਧ ਧਰਮ ਦੇ ਆਰੰਭਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੈਵੀ-ਸਤਾ ਨੂੰ ਨਕਾਰਣ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਥੇ ਭਗਤੀ ਮਤਿ ਦੇ ਉਥਾਨ ਤਕ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੈਵੀ-ਸਤਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਬਣ ਚੁਕਾ ਸੀ।

ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ 'ਸੁੰਨ' ਸ਼ਬਦ ਮਾਇਆ-ਨਿਰਲੇਪ ਪ੍ਰਭੂ ਵਾਸਤੇ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਸਤੇ, ਆਤਮਾ ਵਾਸਤੇ, ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਬ੍ਰਹਮ-ਚੇਤਨਾ ਵਾਸਤੇ, ਉਚੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸੁਰਤਿ ਵਾਸਤੇ, ਦੈਵੀ-ਸਤਾ ਦੇ ਸਥਾਈ ਸੁਭਾਅ ਵਾਸਤੇ ਅਤੇ ਭਟਕਣਾ-ਰਹਿਤ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਥਿਤੀ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ 'ਸੁੰਨ' ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸੇ ਸ਼ੁਧ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸੇ 'ਸੁੰਨ-ਸ਼ਕਤੀ' ਕਰ ਕੇ ਸਥੂਲ ਜਗਤ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। 'ਸੁੰਨ' ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਦ੍ਵੈ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਅਦ੍ਵੈਤ ਵਿਚ ਰਮੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਨਾਮ-ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਉਚੇ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਸੁਰਤਿ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਦੁਖ ਅਤੇ ਸੁਖ, ਭੁਖ ਅਤੇ ਨੀਂਦ, ਡਰ ਅਤੇ ਲਾਲਚ, ਕ੍ਰੋਧ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁੰਨ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮਨ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਚ ਲਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਹਰੀ-ਨਾਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਕ ਰਸਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਾਮ ਦੇ ਰਸ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣਤਾ ਦਾ ਬੋਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁੰਨ ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਨਿਰਵਿਚਾਰ ਸਮਾਧੀ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਨਾਦ ਮਨ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਪਵਿਤ੍ਰ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਗੁਰੂ-ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਟਿਕਾਈ ਰਖਦਾ ਹੈ। 'ਸੁੰਨ' ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮਨ ਅਡੋਲ ਟਿਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਦਾਰਥਕ ਭਟਕਣਾ ਮੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

'ਸੁੰਨ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਿਖ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਨੀ ਕੁਝ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਨੀਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਮਤਾਂ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਮ-ਸਤਾ ਦੇ ਨਿਸ਼ੇਧ ਲਈ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਵਿਰੁਧ ਸਿਰਜਿਤ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦਾ ਸਥਾਨ ਲੈ ਲਿਆ। ਯੋਗਿਕ ਪੰਥਾਂ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਣ 'ਸ਼ੂਨ੍ਯ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਵਾਸਤੇ ਆਮ ਹੋ ਗਈ। ਭਗਤੀ ਕਾਲ ਤਕ ਸ਼ੂਨ੍ਯ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ-ਸੂਚਕ ਪਦ ਬਣ ਗਿਆ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਤ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਵਰਤੋਂ ਯੋਗ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਿਖ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਪਦ, ਜਿਥੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਸੂਚਕ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਅਫੁਰ-ਬ੍ਰਹਮ ਕੀਤੇ ਹਨ ਭਾਵ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਮੰਨੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੰਕਲਪ-ਰਹਿਤ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਤਰੁਟੀ-ਪੂਰਣ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਕਦੇ ਵੀ ਸੰਕਲਪ-ਰਹਿਤ ਅਚੇਤਨ ਜਾਂ ਜੜ ਤਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜੋ ਚੇਤਨ ਹੈ, ਉਹ ਕਦੇ ਅਫੁਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਲਯ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰੁਖ ਕੇਵਲ ਨਿਰਗੁਣ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਅਗਲੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਾਲ ਦੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਤੋਂ ਉਹ ਵੰਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਫੁਰ ਬ੍ਰਹਮ ਸਾਂਖਯ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉਹ ਪੁਰੁਸ਼ ਹੈ, ਜੋ ਅਕ੍ਰਿਯ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਵਿਚ ਹੀ ਕ੍ਰਿਯਾਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਯੋਗ ਮਤਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਜਾਂ ਅਫੁਰ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸਾਧਕ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁਖ ਸੰਕਲਪ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੰਕਲਪ ਅਛੇ-ਬੁਰੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਤਮ ਸਾਧਕ ਵਿਅਕਤੀ ਅਛੇ ਸੰਕਲਪ ਘੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਧਨਾਹੀਣ ਮਨੁਖ ਬੁਰੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਿਚ ਲਿਪਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਕਲਪ-ਰਹਿਤ ਨਿਰਜਿੰਦ ਵਸਤੂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੀਵ ਨਹੀਂ।

ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਵੇਚਨ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਿਆ, ਕਿ 'ਸੁੰਨ' ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਸਥਿਤੀ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੰਝ ਉਸ ਉਤੇ ਜੜ੍ਹਤਾ ਆਰੋਪਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਕਲਪ-ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਸੂਨਯ ਕੇਵਲ ਜੜ੍ਹ ਵਸਤੂਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੇਤਨ ਵਿਚ ਸੰਕਲਪ-ਵਿਕਲਪ ਹਰ ਸਮੇਂ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਨੀਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਪੰਥ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਤੋਂ ਸਰਵਥਾ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਸਨ, ਤਾਂ 'ਸੂਨਯਤਾ' ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਮਾਇਆ ਵਰਗੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਹੈ। ਪਰਵਰਤੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦਾ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮਾਇਆ-ਨਿਰਪੇਖ ਹੋ ਗਈ। ਗੁਰੂਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪਦ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਬਦਲ ਮਾਇਆ-ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਦ ਅਵਿਅਕਤ ਬ੍ਰਹਮ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕਾਲ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਸਤਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਕਲਪਿਤ/ਅਫੁਰ ਸਰੂਪ ਵਾਸਤੇ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਹ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਮਾਇਆ-ਸੂਨਯ ਸਰੂਪ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਉਚਿਤ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਯੋਗ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਏਕੇ ਲਈ ਨਿਖੇਧਾਤਮਕ ਪਦ ਹੈ। 'ਸੁੰਨਿ' ਬ੍ਰਹਮ ਨਹੀਂ, ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਪਦ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਮਾਇਆ ਨਿਰਲੇਪ ਕਹਿਣਾ ਇਸ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਥਾਂ ਯੋਗੀਆਂ ਦਾ ਆਰਾਧਯ ਦੇਵ ਸ਼ਿਵ ਮਾਇਆ-ਲਿਪਤ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿਧਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਸੁੰਨ ਨਿਰੰਤਰਿ ਦੀਜੈ ਬੰਧੁ ॥ ਉਡੈ ਨ ਹੰਸਾ ਪਡੈ ਨ ਕੰਧੁ'। ਆਮ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਜੇ ਸਾਧਕ ਅਫੁਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਬੰਨਾ ਬਣਾ ਲਵੇ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਮਨ ਉਡਦਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਰੀਰ ਦਾ ਪਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂਬਾਣੀ ਤਾਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ 'ਸਾਰਿ ਸਮਾਲੈ ਨਿਤਿ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲੈ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਕਥਨ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਅਫੁਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਉਤਮ ਹੈ ਅਤੇ ਫੁਰਨਾ-ਲਿਪਤ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਨਿਮਨ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਥੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਗਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕਿਹਾ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਸਾਧਕ ਮਾਇਆ ਦੀ ਲਿਪਤਤਾ ਤੋਂ ਮਨ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਰੋਕ ਲਵੇ, ਤਾਂ ਮਨ ਦੀ ਭਟਕਣਾ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਰੀਰਿਕ ਪਤਨ ਵੀ ਰੁਕ ਜਾਵੇਗਾ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੁਮੇਰ ਤੇ ਸਿਧਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦਸ ਦਿਤਾ, ਕਿ 'ਸੁੰਨ' ਨਿਰੰਤਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਜਗਤ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਵੀ ਸੀ (ਆਦਿ ਕਉ ਬਿਸਮਾਦੁ ਬੀਚਾਰੁ ਕਬੀਅਲੇ ਸੁੰਨ ਨਿਰੰਤਰਿ ਵਾਸੁ ਲੀਆ ॥ ਅਕਲਪਤ ਮੁਦ੍ਰਾ ਗੁਰ ਗਿਆਨੁ ਬੀਚਾਰੀਅਲੇ ਘਟਿ ਘਟਿ ਸਾਚਾ ਸਰਬ ਜੀਆ) ਸੁੰਨ ਦਾ ਵਾਸਾ ਨਿਰੰਤਰ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਮਾਇਆ-ਲਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮਾਇਆ ਦਾ ਭ੍ਰਮ ਤਾਂ ਜੀਵਾਂ ਵਾਸਤੇ ਹੈ, ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ। ਯੋਗੀ ਲੋਕ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਰੀਰਿਕ ਮੁਦ੍ਰਾਵਾਂ ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਇਹ ਕਲਪਿਤ ਮੁਦ੍ਰਾਵਾਂ ਤਿਆਗ ਕੇ ਗੁਰੂ-ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਮੁਦ੍ਰਾ ਧਾਰਣ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਮਾਇਆ-ਨਿਰਪੇਖ ਸੁਭਾਅ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਲਯ ਜੈਸੀ ਹਰ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਅਬਦਲ ਹੈ। ਨਾ ਉਹ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿਣ ਕਾਰਣ ਮਾਇਆ-ਲਿਪਤ ਹੈ, ਨਾ ਉਸ ਵਕਤ ਮਾਇਆ-ਗ੍ਰਸਤ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਸ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਲੋਕ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਉਹ ਮਾਇਆ-ਮੁਕਤ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੁ ਮਾਇਆ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਜੀਵ ਵਾਸਤੇ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਇਆ ਸਿਰਜ ਕੇ ਮਕਤੀ ਵਾਂਗ ਆਪ ਇਸ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਫਸ ਜਾਂਦਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਜੇ ਸਾਧਕ 'ਸੂਨਯ' ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਾਪ-ਪੁੰਨ ਦੇ ਲੇਪ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਹਰ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸੂਨਯ ਦੀ ਵਿਦਮਾਨਤਾ ਕਿਵੇਂ ਹੈ ? ਉਹੋ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕਰਤਾ ਦੇ ਮਾਇਆ-ਅਲੇਪ ਦਿਵਯ ਸਰੂਪ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਅਨੀਸ਼ਵਰਵਾਦੀਆਂ ਵਾਂਗ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣ ਲਿਆ, ਜਾਂ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਫਸਾ ਦਿਤਾ, ਉਹ 'ਸੂਨਯ' ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ। 'ਸੂਨਯ' ਸੰਬੰਧੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਕੇਵਲ 'ਸੂਨਯਤਾ' ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਬਲਕਿ 'ਸੂਨਯ' ਦੇ ਅਨੀਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਸਰਵਥਾ ਨਕਾਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਹ ਵੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਜੇ ਲੋਕ ਈਸ਼ਵਾਰ ਦੀ ਸਤਾ ਨੂੰ ਨਕਾਰਣ ਵਾਸਤੇ 'ਸੂਨਯਵਾਦਿਤਾ' ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਜਾਣ ਲੈਣ ਕਿ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦਾ ਰੂਪ ਉਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਨਿਰੰਜਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਪਰਿਚਾਇਕ ਨਾਮ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਸਕੇ (ਅੰਤਰਿ ਸੁੰਨੋ ਬਾਹਰਿ ਸੁੰਨੋ ਤਿਭਵਣ ਸੁੰਨ ਮਸੁੰਨੋ ॥ ਚਉਥੇ ਸੁੰਨੋ ਜੋ ਨਰੁ ਜਾਣੈ ਤਾ ਕਉ ਪਾਪੁ ਨ ਪੁੰਨੋ ॥ ਘਟਿ ਘਟਿ ਸੁੰਨ ਕਾ ਜਾਣੈ ਭੇਉ ॥ ਆਦਿ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰੰਜਨ ਦੇਉ ॥ ਜੋ ਜਨੁ ਨਾਮ ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਤਾ ॥ ਨਾਨਕ ਸੋਈ ਪੁਰਖੁ ਬਿਧਾਤਾ)। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਚਾਰੋਂ ਤਰਫ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ 'ਸੁੰਨ' ਦਾ ਸ਼ੋਰ ਮਚਾਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦਸਦੇ, ਕਿ ਜੇ ਈਸ਼ਵਰ ਜੈਸਾ ਜਗਤ ਦਾ ਕੋਈ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਇਹ ਅਸਿਰਜਿਤ ਸੁੰਨ ਕਿਧਰੋਂ ਆ ਗਈ ? ਜੇ ਲੋਕ ਮਾਇਆ-ਨਿਰਪੇਖ ਸੁੰਨਿ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਕਿਹੋ-ਜਿਹੀ ਹੈ ? ਉਤਰ ਦਿਤਾ ਹੈ- ਜਿਸ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੇ ਉਹ ਸਿਰਜੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਦਾ ਰੂਪ ਹਨ (ਸੁੰਨੋ ਸੁੰਨੁ ਕਹੈ ਸਭੁ ਕੋਈ ॥ ਅਨਹਤ ਸੁੰਨੁ ਕਹਾ ਤੇ ਹੋਈ ॥ ਅਨਹਤ ਸੁੰਨਿ ਰਤੇ ਸੇ ਕੈਸੇ ॥ ਜਿਸ ਤੇ ਉਪਜੇ ਤਿਸ ਹੀ ਜੈਸੇ)। ਭਾਵ ਈਸ਼ਵਰ-ਚਿੰਤਨ ਬਿਨਾ 'ਸੁੰਨਿ ਸਮਾਧੀ' ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਲਪਿਤ ਗਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸੁੰਨ' ਦੀ ਸਮਝ ਹੈ, ਨਾ ਉਹ 'ਸੂਨਯਤਾ' ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸੂਨਯ-ਚਿੰਤਨ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਨਵੇਕਲਾ ਚਿੰਤਨ ਹੈ।

ਸਬਦ : ਉਪਰ ਅਸੀਂ 'ਪਵਨ ਅਰੰਭੁ ਸਤਿਗੁਰ ਮਤਿ ਵੇਲਾ ॥ ਸਬਦੁ ਗੁਰੁ ਸੁਰਤਿ ਧੁਨਿ ਚੇਲਾ' ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿ ਸ਼ਿਵ-ਪੂਜ ਨਾਥਾਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਤਿ ਨਜ਼ਰੀਆ ਬੋਧੀ ਸਿਧਾਂ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੁਧ ਮਤਿ ਕਿਸੇ ਦੈਵੀ

ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਦਿਵਯਤਾ ਦਾ ਅਨੁਆਈ ਨਹੀਂ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਕੇਵਲ ਵੇਦ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਚੈਵੀ-ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਸਨ। ਸ਼ੈਵ ਮਤਿ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਈਸ਼ਵਰ-ਕ੍ਰਿਤ ਆਗਮਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਗੌਰਖ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਦਾ ਵਖਾਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਚਲ ਵਟਾਲੇ ਵਿਚ ਗੋਸ਼ਠੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਥਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸੁੰਨ ਸਬਦੁ ਅਪਰੰਪਰਿ ਧਾਰੈ, ਸਬਦੁ ਭਾਖਤ ਸਸਿ ਜੋਤਿ ਅਪਾਰਾ, ਕਹਤੇ ਮੁਕਤੁ ਸਬਦਿ ਨਿਸਤਾਰੈ, ਸਬਦੁ ਵਸੈ ਸਚੁ ਅੰਤਰਿ ਹੀਆ, ਸਬਦੁ ਕਮਾਈਐ ਖਾਈਐ ਸਾਰੁ, ਬਿਨੁ ਸਬਦੈ ਨਾਹੀ ਪਤਿ ਸਾਖੈ, ਕੁਬੁਧਿ ਮਿਟੈ ਗੁਰ ਸਬਦੁ ਬੀਚਾਰਿ ਆਦਿ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਪੁਛਿਆ, ਕਿ ਦਸੇ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲਗਿਆਂ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ (ਭਾਵ ਜਾਗਤਿਕ ਵਿਸ਼ਯ-ਵਾਸਨਾ) ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਲਈਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਕਿਥੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ (ਸੁ ਸਬਦ ਕਾ ਕਹਾ ਵਾਸੁ ਕਥੀਅਲੇ ਜਿਤੁ ਤਰੀਐ ਭਵਜਲੁ ਸੰਸਾਰੋ) ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਸ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਕਾਲ ਪੁਰੁਖ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਰੰਤਰ ਵਾਸਾ ਹੈ (ਸੁ ਸਬਦ ਕਉ ਨਿਰੰਤਰਿ ਵਾਸੁ ਅਲਖੰ ਜਹ ਦੇਖਾ ਤਹ ਸੋਈ), ਜਿਸ ਦਾ ਜਿਧਰ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੈ ਭਾਵ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹਰ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੈ। ਸਮਸਿਆ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਜੇ ਸ਼ਬਦ ਸਥੂਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦ ਸਾਧਕ ਲਈ ਅਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਪਦਾਰਥਕ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲੁਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੀਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ। ਮ੍ਰਿਗ ਵਾਂਗ ਕਸਤੂਰੀ ਬਾਹਰੋਂ ਲਭਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ ਪਰ ਭਾਲ ਬਾਹਰੋਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਵਿਸ਼ੈ-ਵਾਸਨਾ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਦਾ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਵੀ ਕੇਵਲ ਮਾਇਆਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਹੈ। ਬਾਹਰੀ ਰਿਵਾਇਤੀ ਧਰਮ ਤਾਂ ਅੰਦਰਲੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲੋਂ ਟੁਟਣ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਰਣ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ? ਜੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸ਼ਬਦ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਸਤੇ ਸਚਾ ਗੁਰੂ ਜਿਗਿਆਸੀ ਦੇ ਮਨ ਤੋਂ ਮਾਇਆਵੀ ਵਿਸ਼ੈ-ਵਾਸਨਾ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਜੀਵ ਉਸ ਬਾਣੀ ਰੂਪ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਮਨ-ਬੁਧਿ ਦਾ ਅੰਧੇਰਾ ਦੂਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੀਵ ਅੰਦਰ ਵਸਦੇ ਸੁਧ ਸ਼ਬਦ ਤੀਕ ਪੁਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਤਰ ਵਸਦਾ ਸ਼ਬਦ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ-ਮੁਕਤ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਹਮ। ਇਹ ਸਭ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕੇਵਲ ਮਾਨਵ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਅਸੰਖਾਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਾਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਉਤਰਿਆ ਜਿਗਿਆਸੀ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਨਹਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰਲਾ ਸ਼ਬਦ ਅੰਦਰਲੀ ਅਸੀਮ ਸ਼ਬਦ ਜੋਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜੁਲਿਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੈ। ਬਾਹਰਲੇ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਮਨੋਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ, ਪਰ ਪ੍ਰਾਣ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਸ਼ਬਦ ਪੂਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਲਈ ਇਕੋ ਹੈ, ਯਥਾ- ਏਕੁ ਸਬਦੁ ਮੇਰੈ ਪ੍ਰਾਨਿ ਬਸਤੁ ਹੈ ਬਾਹੁਤਿ ਜਨਮਿ ਨ ਆਵਾ¹⁷।

ਨਾਥ ਇਹ ਵੀ ਪੁਛਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਸ ਉਂਗਲ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕਿਹੜਾ ਹੈ (ਤ੍ਰੈ ਸਤ ਅੰਗੁਲ ਵਾਈ ਕਹੀਐ ਤਿਸੁ ਕਹੁ ਕਵਨ ਅਧਾਰੋ) ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ ਦਾ ਆਸਰਾ ਮਾਇਆ-ਨਿਰਲੇਪ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ ਸਰੀਰ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਟਿਕਿਆ, ਬਲਕਿ ਪ੍ਰਾਣ ਦਾ ਸਚਾ ਆਸਰਾ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪ੍ਰਾਣਯਾਮ ਦੀਆਂ ਫੁਜੂਲ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਮਾਇਆ-ਮੁਕਤ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਬ੍ਰਹਮ ਮਾਇਆਵੀ ਉਪਾਧੀਆਂ (ਕਲਾ) ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਉਪਾਧੀਆਂ ਧਾਰਣ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਉਹ ਕਲਾ ਰਹਿਤ (ਅਕਲ) ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ (ਪਵਨ ਕਾ ਵਾਸਾ ਸੁੰਨ ਨਿਵਾਸਾ ਅਕਲ ਕਲਾ ਧਰ ਸੋਈ)। ਜੇ ਸ਼ਬਦ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਪ੍ਰਾਪਤ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹਰ ਘਟ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਭ੍ਰਮ ਸੀ, ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰੁਖ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਵਸਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਬਾਣੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਾਧਕ ਦਾ ਸਰੀਰ ਮਨ ਦੋਵੇਂ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (ਨਦਰਿ ਕਰੇ ਸਬਦੁ ਘਟ ਮਹਿ ਵਸੈ ਵਿਚਹੁ ਭਰਮੁ ਗਵਾਏ ॥ ਤਨੁ ਮਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਨਿਰਮਲ ਬਾਣੀ ਨਾਮੋ ਮੰਨਿ ਵਸਾਏ)। ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਾਧਨਾਰਤ ਮਨੁਖ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਤਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਜਗਤ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮਾਨ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਬੰਧੀ ਭ੍ਰਮ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਰੂਪ ਆਦਿ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਰੰਗਾਂ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਦੀ ਪਰਛਾਈ ਤੋਂ ਪੂਰਣ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ (ਸਬਦਿ ਗੁਰੂ ਭਵਸਾਗਰੁ ਤਰੀਐ ਇਤ ਉਤ ਏਕੋ ਜਾਣੈ ॥ ਚਿਹਨੁ ਵਰਨੁ ਨਹੀ ਛਾਇਆ ਮਾਇਆ ਨਾਨਕ ਸਬਦੁ ਪਛਾਣੈ)।

ਨਾਥਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਮਹਤਵ ਪੂਰਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਨ- ਕਵਨ ਮੁਖਿ ਚੰਦੁ ਹਿਵੈ ਘਰੁ ਛਾਇਆ ॥ ਕਵਨ ਮੁਖਿ ਸੂਰਜੁ ਤਪੈ ਤਪਾਇਆ ॥ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰਾਂ ਨੇ 'ਕਵਨ ਮੁਖਿ' ਦੇ ਅਰਥ ਕਿਸ ਦੁਆਰੇ ਤੋਂ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਦਿ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 'ਸਬਦੁ ਭਾਖਤ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ। 'ਸਬਦੁ ਭਾਖਤ' ਉਕਤਿ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਵ 'ਕਵਨ ਮੁਖਿ' ਦਾ ਅਰਥ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਕੀ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਰਥਾਤ ਕਿਹੜਾ ਜਪੁ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਨਾਥ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਵਾਲਾ ਤੇਜ ਹੈ, ਜੋ ਅਹੰਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਬਿਨਾ ਪਰਮਪਦ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਪਰ ਉਧਰ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਨੂੰ ਆੰਤ੍ਰਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਸਤੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਜੈਸੀ ਸੀਤਲਤਾ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਮਸਿਆ ਇਹ ਹੈ- ਕੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਅਹੰਕਾਰ-ਮੁਕਤ ਗਿਆਨ ਮਿਲੇ। ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਸਦੇ ਗੁਣ ਸਾਧਕ ਦੇ ਹਿਰਦੈ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਥ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿਣ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ- ਮੁਖ ਤੋਂ ਕੀ ਉਚਰਿਤ ਕਰੀਏ, ਕਿ ਬਰਫ (ਠੰਡਕ, ਸ਼ਾਂਤੀ) ਦਾ ਘਰ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਮਨ ਉਤੇ ਛਾਇਆ ਰਹੇ। ਮੁਖ ਤੋਂ ਕੀ (ਕਿਹੜਾ ਮੰਤ੍ਰ) ਜਪੀਏ, ਕਿ ਗਿਆਨ

¹⁷ ਬਿਲਾਵਲੁ, ਮਹਲਾ 1, 2, ਸਫਾ 795.

ਦਾ ਸੂਰਜ ਬੁਧੀ ਵਿਚ ਸਦਾ ਪ੍ਰਜੁਲਿਤ ਰਹੇ। ਬੁਧੀ ਅਤੇ ਹਿਰਦੈ ਵਿਚ ਸਮਰਸਤਾ ਕਿਵੇਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਵੇ ? ਅਰਥਾਤ ਮਨ ਅਹੰਕਾਰ-ਮੁਕਤ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਚ ਟਿਕਿਆ ਰਹੇ ਅਤੇ ਬੁਧੀ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੇ ਤੇਜ ਵਾਂਗ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਹੋਵੇ। ਪ੍ਰਚੰਡ ਗਿਆਨ ਵੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਵੀ ਮਨ ਨੂੰ ਅਸ਼ਾਂਤ ਨਾ ਕਰੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੇਵਲ ਅਕਲ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ 'ਪੜ੍ਹਿ ਪੜ੍ਹਿ ਗਡੀ ਲਦੀਅਹਿ ਪੜ੍ਹਿ ਪੜ੍ਹਿ ਭਰੀਅਹਿ ਸਾਬ' ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦਿਆਂ ਮਨੁਖ ਇਲਮ ਹਾਸਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਵਿਚੋਂ ਅਹੰ ਅਤੇ ਵਿਵਾਦ ਹੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਨਾ ਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਮਨੁਖਤਾ ਲਈ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੀ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਸੂਰਜ ਦੇ ਤੇਜ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚੋਂ ਅਹੰਕਾਰ ਸੋਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸ਼ਬਦ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਮੁਖ ਤੋਂ ਜਪਣ ਨਾਲ ਸੂਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਤੇਜ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨ ਸੀਤਲ ਸ਼ਬਦ ਹੋ ਕੇ ਮਨ ਰੂਪ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀ ਜੋਤਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ-ਗਿਆਨ ਕੇਵਲ ਬੁਧੀ ਨੂੰ ਰੁਸ਼ਨਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਬਲਕਿ ਅਕਲ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਨ ਨੂੰ ਗਿਆਨਮਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੇਵਲ ਬੁਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਦਾ, ਤਾਂ ਅਹੰਕਾਰ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਵਧਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਅਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤੀਆਂ, ਅਹੰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਜਿਸ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਉਠਣੀਆਂ ਸਨ, ਗੁਰੂ-ਸ਼ਬਦ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਜਿਸ ਗਿਆਨ ਨੇ ਬੁਧੀ ਤੋਂ ਮਨ ਵਲ ਆਉਣਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਸਿਧੀ ਮਨ ਉਤੇ ਚੋਟ ਕੀਤੀ। ਐਸਾ ਕਿਉਂ ਹੈ ? ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਬਦ ਅਕਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਯ ਨਹੀਂ। ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਯ ਹੈ। ਹੋਰ ਸਭ ਗਿਆਨ ਬੁਧੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਯ ਹਨ। ਦਿਵਯ ਗਿਆਨ ਮਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਯ ਹੈ। ਜੇ ਗਿਆਨ ਬੁਧੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਯ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਬੁਧੀ ਤੋਂ ਮਨ ਵਲ ਪਰਤੇਗਾ। ਅਕਲ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਜਦੋਂ ਮਨ ਵਲ ਪਰਤੇਗਾ, ਤਾਂ ਅਹੰਕਾਰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੁੰਦਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਬਦ ਮਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਯ ਹੋਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਮਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤ ਬੁਧੀ ਦੇ ਵਿਕਾਰ ਦੂਰ ਕਰ ਦੇਵਗੀ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਮਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਯ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਅਕਲ ਦੀ ਪਕੜ ਤੋਂ ਪਰੇ ਕੇਵਲ ਕੋਮਲਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤ ਰੂਪ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਲੇਪ ਵਿਚ ਸੂਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਬੁਧੀ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਮਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਯ ਹੈ। ਦੈਵੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਰਦਿਆਂ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀ ਜੋਤਿ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਸੀਤਲਤਾ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਗਿਆਨ (ਸੂਰਜ) ਮਨ ਰੂਪ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਵਲ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਚ ਅਸੀਮ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਞ ਅੰਦਰ ਦਾ ਅਗਿਆਨ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਮੁਕਤ ਸਹਿਜ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਭਾਵ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਦਾ- ਸਬਦੁ ਭਾਖਤ ਸਸਿ ਜੋਤਿ ਅਪਾਰਾ ॥ ਸਸਿ ਘਰਿ ਸੂਰੁ ਵਸੈ ਮਿਟੈ ਅੰਧਿਆਰਾ ॥ ਅਜ ਕਲ ਧਰਮ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸੂਤ੍ਰ ਲਭਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਪਦਾਰਥ-ਵਿਗਿਆਨ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਜੇ ਮਹਿਮਾ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਹ ਮਹਿਮਾ ਪਦਾਰਥ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੋਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਨਾਥਾਂ ਨੇ ਪੁਛਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਕਿਥੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦਸਿਆ, ਕਿ ਇਹ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਚੰਦ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਆਂਤ੍ਰਿਕ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਯੋਗ ਮਤਿ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੋ ਨਾਤੀਆਂ ਇਤਾ ਅਤੇ ਪਿੰਗੁਲਾ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸਿਰਜ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। 'ਬੋਲੈ ਪਵਨਾ ਗਗਨੁ ਗਰਜੈ' ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਸਪਸ਼ਟ ਰਖੇ ਹਨ। 'ਪਵਨਾ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ ਅਤੇ 'ਗਗਨੁ' ਨੂੰ ਦਸਮ-ਦੁਆਰ ਲਿਖ ਕੇ ਕੰਮ ਚਲਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਪਵਨਾ' ਸੂਖਮ ਸ਼ਬਦ ਵਾਸਤੇ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਬਦ ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਚਿਦਾਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਚਿਦਾਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦੀ ਗਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚਿਦਾਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਚੰਡ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੀ ਗੁਰੁਮਤਿ ਦਾ ਅਨਹਤ ਨਾਦ ਹੈ।

ਮਨ : ਮਨ ਦੀ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ-ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਸਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਕੋਈ ਆਂਤ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕਠਿਨ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਖ-ਵਖ ਪੰਥਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਇਕੋ ਸਤਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਮਨ ਕਹਿ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਦੋ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਫਿਰ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨੀਆਂ ਹੀ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰੁਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਮਨ ਦੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕਰਦਿਆਂ, ਇਸ ਨੂੰ ਮਨ ਦੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਖਿਆ ਹੈ-

ਅਚਰਜ ਕਥਾ ਮਹਾ ਅਨੂਪ ॥ ਪ੍ਰਾਤਮਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕਾ ਰੂਪੁ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਨਾ ਇਹੁ ਬੁਢਾ ਨਾ ਇਹੁ ਬਾਲਾ ॥ ਨਾ ਇਸੁ ਦੂਖੁ ਨਹੀ ਜਮ ਜਾਲਾ ॥
 ਨਾ ਇਹੁ ਬਿਨਸੈ ਨਾ ਇਹੁ ਜਾਇ ॥ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦੀ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ ॥ 1 ॥
 ਨਾ ਇਸੁ ਉਸਨੁ ਨਹੀ ਇਸੁ ਸੀਤੁ ॥ ਨਾ ਇਸੁ ਦੁਸਮਨੁ ਨਾ ਇਸੁ ਮੀਤੁ ॥
 ਨਾ ਇਸੁ ਹਰਖੁ ਨਹੀ ਇਸੁ ਸੋਗੁ ॥ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਇਸ ਕਾ ਇਹੁ ਕਰਨੈ ਜੋਗੁ ॥ 2 ॥
 ਨਾ ਇਸੁ ਬਾਪੁ ਨਹੀ ਇਸੁ ਮਾਇਆ ॥ ਇਹੁ ਅਪਰੰਪਰੁ ਹੋਤਾ ਆਇਆ ॥
 ਪਾਪੁ ਪੁੰਨ ਕਾ ਇਸੁ ਲੇਪੁ ਨ ਲਾਗੈ ॥ ਘਟ ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਸਦ ਹੀ ਜਾਗੈ ॥ 3 ॥
 ਤੀਨਿ ਗੁਣਾ ਇਕ ਸਕਤਿ ਉਪਾਇਆ ॥ ਮਹਾ ਮਾਇਆ ਤਾ ਕੀ ਹੈ ਛਾਇਆ ॥
 ਅਫਲ ਅਛੇਦ ਅਭੇਦ ਦਇਆਲ ॥ ਦੀਨ ਦਇਆਲ ਸਦਾ ਕਿਰਪਾਲ ॥

ਤਾ ਕੀ ਗਤਿ ਮਿਤਿ ਕਛੁ ਨ ਪਾਇ ॥ ਨਾਨਕ ਤਾ ਕੈ ਬਲਿ ਬਲਿ ਜਾਇ¹⁸ ॥

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਆਤਮਾ ਵਿਸ਼ਯਕ ਕਥਾ ਬਹੁਤ ਅਸਚਰਜ ਅਤੇ ਅਤੁਲਯ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਨਿਰਲੇਪ ਸੁਧ ਆਤਮਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸੁਧ ਸਰੂਪ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਵਾਂਗ ਇਹ ਨਾ ਬੁਢਾ ਨਾ ਜਵਾਨ, ਨਾ ਦੁਖ ਵਿਚ ਨਾ ਮਿੱਤ੍ਰ ਵਿਚ, ਨਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋਵੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਜਾਵੇ, ਸਦੀਵ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੈ। ਨਾ ਇਹ ਦੁਖ ਵਿਚ ਨਾ ਸੁਖ ਵਿਚ, ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ, ਨਾ ਇਸ ਨੂੰ ਗਰਮੀ ਨਾ ਸਰਦੀ, ਨਾ ਕੋਈ ਵੈਰੀ ਨਾ ਮਿੱਤ੍ਰ, ਨਾ ਇਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਨਾ ਮਾਤਾ, ਨਾ ਪੁੰਨ ਲਗੇ ਨਾ ਪਾਪ। 'ਤੀਨਿ ਗੁਣਾ ਇਕ ਸਕਤਿ ਉਪਾਇਆ' ਕਹਿ ਕੇ ਦਸਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਮਾਇਆ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਤੋਂ ਆਤਮਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੈ ਭਾਵ ਆਤਮਾ ਮਾਇਆ-ਨਿਰਪੇਖ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਹਾਥੀ, ਭੈਂਸਾ, ਖੋਤਾ, ਕੁਤਾ, ਬੈਲ, ਉਲਟਾ ਕਮਲ, ਮੈਗਲ, ਰਾਜਾ, ਵੈਰਾਗੀ, ਜੋਗੀ, ਅਸਵਾਰ (ਜੋ ਸਵਾਰੀ ਕਰਨੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ), ਪਉਣ, ਕਰਹਲਾ, ਡਛੂ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦੇਸੀ, ਅਸਾਧ, ਅਸਮਝ, ਅਸਥਿਰ, ਮੂੜ੍ਹ, ਖੁਟਹਰ, ਕੁਸੁਧਾ, ਕਾਲਾ, ਅੰਧਾ, ਅੰਧ-ਰੂਪ, ਕਠੋਰ, ਕ੍ਰੋਧੀ, ਹਠੀ, ਲੋਭੀ, ਮੈਲਾ, ਜੁਠਾ, ਕਾਮਨਾਯੁਕਤ, ਭਿਖਾਰੀ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ।

'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਵਿਚ ਮਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਰ ਹਨ। ਮਨ ਦੀ ਭਟਕਣਾ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਿਧਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਪਿਛੇ ਦੌੜਦਾ, ਇਹ ਮਨ, ਸਚੇ ਘਰ ਵਿਚ ਟਿਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਲਈਏ (ਇਹ ਮਨੁ ਚਲਤਉ ਸਚ ਘਰਿ ਬੈਸੈ ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਅਧਾਰੋ)। ਨਾਥਾਂ ਨੇ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਇਹ ਮਦਮਸਤ ਮਨ ਕਿਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ (ਇਹੁ ਮਨੁ ਮੈਗਲੁ ਕਹਾ ਬਸੀਅਲੇ) ? ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਪੁਛ ਲਿਆ, ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ ਕਿਥੇ ਵਸਦਾ ਹੈ (ਕਹਾ ਬਸੈ ਇਹੁ ਪਵਨਾ) ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਇਸ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਕੀ ਲਾਭ ਕਿ ਮਨ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਿਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨਵਾਨ ਵਾਸਤੇ ਇਤਨਾ ਜਾਣਨਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਹੈ, ਕਿ ਜਦੋਂ ਮਨੁਖ ਜਗਤ ਦੇ ਮੂਲ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਮਦਮਸਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਬਹੁਤ ਸਥਿਰਤਾ ਨਾਲ ਹਿਰਦੈ ਵਿਚ ਸੰਕੋਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀਆਂ ਦੌੜਾਂ ਮੁਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਿਰਦੈ ਦੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਭਾਵ ਗਤੀਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (ਇਹੁ ਮਨੁ ਨਿਹਚਲੁ ਹਿਰਦੈ ਵਸੀਅਲੇ ਗੁਰਮੁਖਿ ਮੂਲੁ ਪਛਾਣਿ ਰਹੈ)। ਜਿਥੋਂ ਤੀਕ ਪ੍ਰਾਣ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਇਹ ਤਤ-ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ ਨਾਭੀ ਰੂਪ ਘਰ ਵਿਚ ਆਸਣ ਜਮਾ ਕੇ ਬੈਠਾ ਹੈ (ਨਾਭਿ ਪਵਨੁ ਘਰਿ ਆਸਣਿ ਬੈਸੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਖੋਜਤ ਤਤੁ ਲਹੈ)।

ਨਾਥ ਕਹਿਣ ਲਗੇ, ਕਿ ਮਨ ਇਕ ਜਨਮ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਜਨਮ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਚੰਬੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਿੱਤ੍ਰ ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਸਰੀਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਹਿਰਦੈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਿਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ (ਜਾ ਇਹੁ ਹਿਰਦਾ ਦੇਹ ਨ ਹੋਤੀ ਤਉ ਮਨੁ ਕੈ ਠੈ ਰਹਤਾ) ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ, ਹਿਰਦੈ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ, ਤਾਂ ਮਨ ਅਕ੍ਰਿਅ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਵੀਤਰਾਗ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ (ਹਿਰਦਾ ਦੇਹ ਨ ਹੋਤੀ ਅਉਧੂ ਤਉ ਮਨੁ ਸੁੰਨਿ ਰਹੈ ਬੈਰਾਗੀ)। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਨ ਦਾ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਜਗਤ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ। ਨਾਥਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ ਨਾਭੀ-ਕਮਲ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸ ਘਰ ਵਿਚ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ (ਨਾਭਿ ਕਮਲ ਅਸਥੰਭੁ ਨ ਹੋਤੇ ਤਾ ਪਵਨੁ ਕਵਨ ਘਰਿ ਸਹਤਾ) ? ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਨਾਭੀ-ਕਮਲ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਣ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਰੂਪ ਪਵਨ ਵਿਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪਵਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤਦੋਂ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸੀ (ਨਾਭਿ ਕਮਲੁ ਅਸਥੰਭੁ ਨ ਹੋਤੇ ਤਾ ਨਿਜ ਘਰਿ ਬਸਤਉ ਪਵਨੁ ਅਨਰਾਗੀ)।

ਫਿਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਥੂਲ ਰੂਪ, ਚਿੰਨ੍ਹ ਆਦਿ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ਬਦ ਨੇ ਕਿਥੇ ਲਿਵ ਲਾਈ ਸੀ ਅਰਥਾਤ ਕਿਸ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸੀ (ਰੂਪੁ ਨ ਹੋਤੇ ਰੇਖ ਨ ਕਾਈ ਤਾ ਸਬਦਿ ਕਹਾ ਲਿਵ ਲਾਈ) ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਰੂਪ, ਰੇਖ, ਜਾਤਿ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ਬਦ ਅਕੁਲ ਪ੍ਰਭੂ ਅੰਦਰ ਤਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸੀ। ਅਰਥਾਤ ਤਦੋਂ ਉਹ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੀ (ਰੂਪੁ ਨ ਰੇਖਿਆ ਜਾਤਿ ਨ ਹੋਤੀ ਤਉ ਅਕੁਲੀਣਿ ਰਹਤਉ ਸਬਦੁ ਸੁ ਸਾਰੁ)।

ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ : ਸਿਧਾਂ, ਯੋਗੀਆਂ, ਨਾਥਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਹਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਭੇਖ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਭੇਖ ਦਾ ਕੋਈ ਧਾਰਮਿਕ ਮਹਤਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਧਰਮ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਆੰਤ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਾਹਰੀ ਵੇਸ਼-ਭੂਸ਼ਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਚਾਰ ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ। ਸੁਮੇਰੁ ਤੇ ਬੈਠੇ ਸਿਧਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤੇ ਸੁਮੇਰੁ-ਵਿਜਯੀ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਵੇਖ ਕੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਸਾਡੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਮਤਿ ਦਾ ਨਾਮ ਜਗਤ ਵਿਚ ਚੌਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ (ਐਸਾ ਜੋਗੀ ਕਲੀ ਮਾਹਿ ਹਮਰੇ ਪੰਥ ਕਰੇ ਉਜਿਆਲਾ)। ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਭਰੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, ਹੇ ਪਰਮ ਜੋਗੀ ! ਸਾਡੇ ਮਹਾਨ ਮਤਿ ਦਾ ਭੇਖ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲਓ। ਮੁੰਦ੍ਰਾਂ, ਖਿੰਬਾ (ਗੋਦੜੀ), ਝੋਲੀ ਆਦਿ ਇਸ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਭੇਖ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ (ਦਰਸਨੁ ਭੇਖ ਕਰਹੁ ਜੋਗਿੰਦ੍ਰਾ ਮੁੰਦ੍ਰਾ ਝੋਲੀ ਖਿੰਬਾ)। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡਾ ਪੰਥ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਓ, ਇਹ ਕੇਵਲ ਜੋਗ ਦੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਤੁਸੀਂ

¹⁸ ਗੋਡ, ਮਹਲਾ 5, 21, ਸਫਾ 868

ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਛੇ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਯੋਗ ਨੂੰ ਇਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ (ਬਾਰਹ ਅੰਤਰਿ ਏਕੁ ਸਰੇਵਹੁ ਖਟੁ ਦਰਸਨ ਇਕ ਪੰਥਾ)। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਵਾਦਨ ਹੋਣਾ ਇਹੋ ਮੁੰਦ੍ਰਾਂ ਮੈਂ ਪਾਈਆਂ ਹਨ (ਅੰਤਰਿ ਸਬਦੁ ਨਿਰੰਤਰਿ ਮੁਦ੍ਰਾ)। ਅਭਿਮਾਨ-ਸੂਚਕ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਮੈਂ ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਮਮਤਾ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚੰਗਾ ਜਾਣਿਆ ਹੈ (ਹਉਮੈ ਮਮਤਾ ਦੂਰਿ ਕਰੀ)। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਹੋਰ ਕਿਹਾ ਮੈਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਇਹੋ ਸਮਝ ਆਈ ਹੈ, ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਬਣਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਭੇਖ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਧਰਮ ਦਾ ਅਸਲ ਮਕਸਦ ਮਨੁਖ ਦੀਆਂ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਅਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਪੰਜ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਹੈ (ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਅਹੰਕਾਰੁ ਨਿਵਾਰੈ ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਸੁ ਸਮਝ ਪਰੀ)। ਗੋਦਤੀ, ਝੋਲੀ ਆਦਿ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਵੇਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਗਤ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੇ ਤਾਰਣਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ (ਖਿੰਬਾ ਝੋਲੀ ਭਰਿਪੁਰਿ ਰਹਿਆ ਨਾਨਕ ਤਾਰੈ ਏਕੁ ਹਰੀ)।

ਜੋਗ ਸੰਬੰਧਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਿਆਂ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਾਗਤਿਕ ਖ੍ਰਾਹਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪਲਟਿਆ ਮਨ ਅਸਲ ਖਪਰ ਹੈ ਅਤੇ ਹਵਾ, ਪਾਣੀ, ਅਗਨਿ, ਮਿਟੀ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ (ਕ੍ਰਮਾਨੁਸਾਰ) ਸਮਦਰਸਤਾ, ਸੀਤਲਤਾ, ਮੈਲ ਸਾੜਨਾ, ਧੀਰਜ ਅਤੇ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਆਦਿ ਗੁਣ ਧਾਰਣ ਕਰਨਾ ਟੋਪੀ ਪਹਿਨਣਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਰ-ਮੁਕਤ ਸਰੀਰ ਹੀ ਕਟ ਦਾ ਆਸਣ ਸਮਝੋ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ ਲੰਗੋਟੀ ਜਾਣੇ। ਸਤ, ਸੰਤੋਖ ਅਤੇ ਸੰਜਮ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਾਲ ਰਖਣਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਨਾਮ ਚੇਤੇ ਕਰਣਾ, ਇਹੋ ਅਸਲ ਜੋਗ-ਭੇਖ ਹੈ¹⁹।

ਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਅਤੇ ਨਾਤੀ-ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਦਸਿਆ, ਕਿ ਸੁਖਮਨਾ ਆਦਿ ਨਾਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ ਦਸਮ-ਦੁਆਰ ਵਿਚ ਲਿਜਾਣ ਨਾਲ ਸਚ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਇਹ ਸਮਝ ਤਾਂ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਆਪ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨਾਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਤੋਂ ਉਪਰ ਸਚੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਸਥਿਤ ਹੈ²⁰। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਝੁਕਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਨਿਖੇਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਾਰਾਂ ਭੇਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣਾ ਮਤਿ ਚੰਗਾ ਦਸਣ ਵਿਚ ਜੋਗੀ ਭਟਕ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਦੀਆਂ ਦਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਨਿਆਸੀ ਭਟਕੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਅਭਿਮਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਪਤਨ ਵਲ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਅਭਿਮਾਨ ਮਾਰ ਲਵੇ, ਮੁਕਤੀ ਤਾਂ ਉਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਥੇ ਸਥਿਤੀ ਇਹ ਬਣ ਗਈ ਹੈ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ, ਸਭ ਹੋਰ-ਹੋਰ ਪਾਸਿਆਂ ਵਲ ਭਟਕੇ ਪਏ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਵਡਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਵਡਾ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਈ ਸਚ ਨੂੰ ਹਿਰਦੈ ਵਿਚ ਵਸਾ ਲਵੇ-

ਬਾਰਹ ਮਹ ਜੋਗੀ ਭਰਮਾਏ ਸੰਨਿਆਸੀ ਛਿਅ ਚਾਰਿ ॥

ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਜੋ ਮਰਿ ਜੀਵੈ ਸੋ ਪਾਏ ਮੋਖ ਦੁਆਰੁ ॥

ਬਿਨੁ ਸਬਦੈ ਸਭਿ ਦੂਜੈ ਲਾਗੇ ਦੇਖਹੁ ਰਿਦੈ ਬੀਚਾਰਿ ॥

ਨਾਨਕ ਵਡੇ ਸੇ ਵਡਭਾਗੀ ਜਿਨੀ ਸਚੁ ਰਖਿਆ ਉਚ ਧਾਰਿ ॥34॥

ਏਕਾਂਤ : ਏਕਲ-ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਏਕਾਂਤਿਕ ਵਿਚਰਣ ਤਿਆਗਵਾਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਮੁਖ ਲਛਣ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਕਿ ‘ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ’ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾਇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਟਿਪਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਜਦੋਂ ਮਨ ਦੁਵਿਧਾ-ਗ੍ਰਸਤ ਹੈ, ਤਾਂ ਮਨੁਖ ਏਕਾਂਤਵਾਸੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਏਕਾਂਤ ਵਿਚ ਉਹ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਵਸਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਖ੍ਰਾਹਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹਨ। ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਮਾਇਕ ਧੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਮਨ ਨਹੀਂ ਲਾਉਂਦੇ। ਜੋ ਅਗਮ ਅਤੇ ਅਗੋਚਰ ਦੇ ਆਪ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰੇ, ਦੁਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕਰਵਾਏ, ਅਸਲ ਏਕਾਂਤਵਾਸੀ ਉਹ ਹੈ-

ਰਹਹਿ ਇਕਾਂਤਿ ਏਕੋ ਮਨਿ ਵਸਿਆ ਆਸਾ ਮਾਹਿ ਨਿਰਾਸੋ ॥

ਅਗਮੁ ਅਗੋਚਰੁ ਦੇਖਿ ਦਿਖਾਏ ਨਾਨਕੁ ਤਾ ਕਾ ਦਾਸੋ ॥5॥

ਗੋਰਖ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀਨ ਮਹਾਨ ਸਿਧ ਵਿਦਵਾਨ ‘ਲੁਇਪਾ’, ਜਿਸ ਨੂੰ ‘ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ’ ਵਿਚ ‘ਲੋਹਾਰੀਪਾ’ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ‘ਗੋਰਖ ਪੂਤ’ ਕਰ ਕੇ ਵਰਣਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਗੋਰਖ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਬੋਧੀ ਸਿਧ ਹੈ। ਪੂਤ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ? ਕਿਸੇ ਭੁਲੇਖੇ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸੁਮੇਰ ਦੀ ਸਿਧ-ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੋਈ ਸਿਧ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਚਿਹਾ ਹੈ, ਕਿ ‘ਲੁਇਪਾ’ ਵਰਗਾ ਮਹਾਨ ਸਿਧ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਆਪਣੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਹ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਪਖੋਂ ਗੋਰਖ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਜੋਗੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਇੰਝ ਦਸੀ ਹੈ- ਕਿ ਸਿਧ ਲੋਕ ਵਸਤੀਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਰੁਖਾਂ-ਬਿਰਖਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ

¹⁹ ਉੱਧਉ ਖਪਰੁ ਪੰਚ ਭੂ ਟੋਪੀ ॥ ਕਾਂਇਆ ਕੜਾਸਣੁ ਮਨੁ ਜਾਗੋਟੀ ॥ ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਸੰਜਮੁ ਹੈ ਨਾਲਿ ॥ ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਮੁ ਸਮਾਲਿ ॥

(ਰਾਮਕਲੀ (ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ), ਮਹਲਾ 1, 11, ਸਫ਼ਾ 939)

²⁰ ਸੁਖਮਨਾ ਇਤਾ ਪਿੰਗੁਲਾ ਬੂਝੈ ਜਾ ਆਪੇ ਅਲਖੁ ਲਖਾਏ ॥ ਨਾਨਕ ਤਿਹੁ ਤੇ ਉਪਰਿ ਸਾਚਾ ਸਤਿਗੁਰ ਸਬਦਿ ਸਮਾਏ ॥

(ਰਾਮਕਲੀ (ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ), ਮਹਲਾ 1, 60, ਸਫ਼ਾ 944)

ਅਵਧੂਤ ਦਾ ਕਥਿਆ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਕਿ ਸਾਧਕ ਲੋਕ ਬਨਸਪਤਿ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ, ਮੂਲੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਆਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਇਸਨਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੁਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਮੈਲ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ-

ਹਾਟੀ ਬਾਟੀ ਰਹਿ ਨਿਰਾਲੇ ਰੂਖਿ ਬਿਰਖਿ ਉਦਿਆਨੇ ॥
ਕੰਦ ਮੂਲੁ ਅਹਾਰੋ ਖਾਈਐ ਅਉਧੂ ਬੋਲੈ ਗਿਆਨੇ ॥
ਤੀਰਥਿ ਨਾਈਐ ਸੁਖੁ ਫਲੁ ਪਾਈਐ ਮੈਲੁ ਨ ਲਾਗੈ ਕਾਈ ॥
ਗੋਰਖ ਪੂਤੁ ਲੋਹਾਰੀਪਾ ਬੋਲੈ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਬਿਧਿ ਸਾਈ ॥7॥

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਵਸਤੀਆਂ ਛੱਡਣ ਦੀ ਕੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ? ਸਾਧਨਾਰਤ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿਰਫ਼ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਇਤਨੀ ਸੁਚੇਤਤਾ ਰਖੇ, ਕਿ ਪਰਾਈ ਵਸਤੁ ਉਤੇ ਚਿਤ ਨੂੰ ਡਿਗਣ ਨਾ ਦੇਵੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਕੰਦ-ਮੂਲੀ ਖਾਣ ਨਾਲ ਮਨ ਥੋੜ੍ਹਾ ਕਾਬੂ ਆ ਚਲਿਆ ਹੈ। ਨਾ ਇਸ ਤਿਆਗ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਦੀ ਭੁਖ ਮਿਟ ਜਾਣੀ ਹੈ। ਘਰਾਂ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਦਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਸਲੀਕਾ ਗੁਰੂ ਨੇ ਦਰਸਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਸਹਿਜ ਵਿਚ ਰਹੋ ਭਾਵ ਪਦਾਰਥਾਂ ਪਿਛੇ ਬੋਲੋੜਾ ਨਾ ਦੌੜੋ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਚ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੋ। ਸਚ ਵੰਡੋ ਅਤੇ ਸਚ ਲਵੋ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸੰਜਮੀ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਰਣ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਸੂਲ ਇਹ ਰਖੋ, ਕਿ ਘਟ ਸੌਣਾ ਹੈ ਆਲਸੀਆਂ ਵਾਂਗ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਸੌਣਾ, ਥੋੜ੍ਹਾ ਭੋਜਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਭਾਵ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਖਾਣਾ। ਜੀਵਨ ਲਈ ਇਹੋ ਸਾਰ ਗਿਆਨ ਹੈ-

ਹਾਟੀ ਬਾਟੀ ਨੀਦ ਨ ਆਵੈ ਪਰ ਘਰਿ ਚਿਤੁ ਨ ਡੋਲਾਈ ॥
ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਮਨੁ ਟੇਕ ਨ ਟਿਕਈ ਨਾਨਕ ਭੂਖ ਨ ਜਾਈ ॥
ਹਾਟੁ ਪਟਣੁ ਘਰੁ ਗੁਰੂ ਦਿਖਾਇਆ ਸਹਜੇ ਸਚੁ ਵਾਪਾਰੋ ॥
ਖੰਡਿਤ ਨਿਦ੍ਰਾ ਅਲਪ ਅਹਾਰੰ ਨਾਨਕ ਤਤੁ ਬੀਚਾਰੋ ॥8॥

ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਏਕਾਂਤਵਾਸੀ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਸਚ ਨੂੰ ਇਕ ਜਾਣੋ। ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਦੂਜਾ-ਭਾਵ ਮਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿਓ (ਏਕੇ ਕਉ ਸਚੁ ਏਕਾ ਜਾਣੈ ਹਉਮੈ ਦੂਜਾ ਦੂਰਿ ਕੀਆ)। ਜੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਏਕਾਂਤ ਵਿਚ ਵੀ ਮਨ ਅੰਦਰ ਅਹੰਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਭਾਵ ਤਿਆਗਿਆ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਦੂਈ ਵਿਚ ਏਕਾਂਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ?

ਗੁਰਮੁਖ : ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖਿ ਵੀ ਦੋ ਪਦ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘਟ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਕੁਲ ਸਤ ਕੁ ਵਾਰ, ਜਿਵੇਂ 'ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਗੁਰਮੁਖ ਸਦਾ ਕਰਹਿ ਮਨਮੁਖ ਮਰਹਿ ਬਿਖੁ ਖਾਇ' ਆਦਿ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤਾਤ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖਿਹਿ, ਗੁਰਮੁਖਾ, ਗੁਰਮੁਖਾਂ, ਗੁਰਮੁਖੀਆ, ਗੁਰਮੁਖੇ ਹੋਰ ਪਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖਿ ਦਾ ਅਰਥ ਬਹੁਤੀ ਥਾਈਂ ਗੁਰੂ ਮੁਖ ਤੋਂ ਅਰਥਾਤ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਉਂਵ 'ਗੁਰਮੁਖਿ' ਵਿਚ ਲਛਣ ਉਹੋ ਹਨ, ਜੋ ਗੁਰਮੁਖ ਨੇ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨੇ ਹਨ, ਇਸ ਪਖੋਂ ਦੋਹਾਂ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਭੇਦ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਭਉ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਮਨ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਘੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਹਰੀ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਵਿਤ੍ਰ ਪਰਮਪਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਸਵਾਸ-ਸਵਾਸ ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਚ ਵਿਚ ਲੀਨਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਤੋਂ ਹੀ ਨਾਮ, ਦਾਨ, ਇਸਨਾਨ ਦਾ ਮਹਤਵ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੁਰਤਿ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਸਨਮਾਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਹੀ ਡਰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡਾ ਮਾਲਿਕ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਸਿਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵੇਦ ਦਾ ਗਿਆਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਵਸਣ ਦਾ ਭੇਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਨਾਲ ਝਗੜੇ ਮੁਕਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਗੁਰਮੁਖ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਭਉ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਘੜੇ ਹੋਏ ਸੂਫ਼ ਮਨ ਵਾਲਾ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਅਤੇ ਉਚਤਾ ਵਾਲਾ, ਸਵਾਸ-ਸਵਾਸ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਸਚ ਵਿਚ ਲੀਨ, ਨਾਮ-ਦਾਨ-ਇਸਨਾਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸੀ, ਸਹਿਜ-ਧਿਆਨੀ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ-ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ-ਵੇਦ ਦਾ ਗਿਆਤਾ, ਘਟ-ਘਟ ਵਿਚ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ, ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਵਿਵਾਦਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ, ਸਚਾ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ, ਡਰ-ਰਹਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-

ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਚੇ ਕਾ ਭਉ ਪਾਵੈ ॥ ਗੁਰਮੁਖਿ ਬਾਣੀ ਅਘੜੁ ਘੜਾਵੈ ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਿਰਮਲ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਵੈ ॥ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਵਿਤ੍ਰੁ ਪਰਮ ਪਦੁ ਪਾਵੈ ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਰੋਮਿ ਰੋਮਿ ਹਰਿ ਧਿਆਵੈ ॥ ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਚਿ ਸਮਾਵੈ ॥...
ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਮੁ ਦਾਨੁ ਇਸਨਾਨੁ ॥ ਗੁਰਮੁਖਿ ਲਾਗੈ ਸਹਜਿ ਧਿਆਨੁ ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਵੈ ਦਰਗਹ ਮਾਨੁ ॥ ਗੁਰਮੁਖਿ ਭਉ ਭੰਜਨੁ ਪਰਧਾਨੁ ॥...
ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਸਤ੍ਰੁ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਬੇਦ ॥ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਵੈ ਘਟਿ ਘਟਿ ਭੇਦ ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਗਵਾਵੈ ॥ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਗਲੀ ਗਣਤ ਮਿਟਾਵੈ ॥

ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਲਾਭ : ਜਿਥੇ ਸਿਧ, ਯੋਗੀ, ਨਾਥ ਆਦਿ ਤਪ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਨਾਲ ਪਰਮਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਾਰਗ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦਾ ਮੂਲ-ਆਧਾਰ ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਤ ਨਾਥ-ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਹੇ ਅਵਧੂਤ ! ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੇ ਇਹ ਨਿਰਣਯ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਕਿ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਨਾ ਰਬ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਮਨੁਖਤਾ ਜੁੜ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਬ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਭ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਇਕਸਮਾਨ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਹੀ ਯੋਗ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਾਮ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਮਨੁਖ ਹੀ ਦਿਨ ਰਾਤ ਮਸਤ ਹਨ, ਨਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸੁਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਵੇਕ-ਬੁਧਿ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਕਥਨ ਹੈ-

ਸਬਦੈ ਕਾ ਨਿਬੇੜਾ ਸੁਣਿ ਤੂ ਅਉਧੁ ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਜੋਗੁ ਨ ਹੋਈ ॥

ਨਾਮੇ ਰਾਤੇ ਅਨਦਿਨੁ ਮਾਤੇ ਨਾਮੈ ਤੇ ਸੁਖੁ ਹੋਈ ॥

ਨਾਮੈ ਹੀ ਤੇ ਸਭੁ ਪਰਗਟੁ ਹੋਵੈ ਨਾਮੇ ਸੋਝੀ ਪਾਈ ॥

ਉਹ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਜਪਣ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ, ਬਲਕਿ ਨਾਮ ਜਪਣ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਨਾਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਇਆਂ ਹਉਮੈ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਮ ਜਪਿਆਂ ਸਚ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਈਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਇਆਂ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੁਗਤੀ ਦੀ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੋਕਸ਼ ਦਾ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮ ਵਿਚ ਲੀਨਤਾ ਹੀ ਹੈ। ਨਾਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਇਆਂ, ਸਾਧਕ ਤਿੰਨ ਲੋਕ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਦੀਵੀ ਸੁਖ ਦਾ ਮਾਰਗ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਨਾਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਇਆਂ ਹੀ, ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀਆਂ ਗੋਸ਼ਠੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਤਨ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣਾ ਤਪਸਿਆ ਨਹੀਂ, ਅਸਲ ਤਪਸਿਆ ਨਾਮ ਜਪਿਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਇਆਂ ਸਚ-ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਸ਼੍ਰੇਠ ਅਮਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਵਿਚ ਰੰਗ ਕੇ ਹੀ ਦੇਵੀ-ਗੁਣ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਜੋ ਬੋਲਦੇ ਹਾਂ, ਬੇਕਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਨਾਮ ਜਪਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹੀ ਵਿਜੇਈ ਘੋਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-

ਨਾਮੇ ਰਾਤੇ ਹਉਮੈ ਜਾਇ ॥ ਨਾਮਿ ਰਤੇ ਸਚਿ ਰਹੇ ਸਮਾਇ ॥

ਨਾਮਿ ਰਤੇ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਬੀਚਾਰੁ ॥ ਨਾਮਿ ਰਤੇ ਪਾਵਹਿ ਮੋਖ ਦੁਆਰੁ ॥

ਨਾਮਿ ਰਤੇ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਸੋਝੀ ਹੋਇ ॥ ਨਾਨਕ ਨਾਮਿ ਰਤੇ ਸਦਾ ਸੁਖੁ ਹੋਇ ॥ 32 ॥

ਨਾਮਿ ਰਤੇ ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਹੋਇ ॥ ਨਾਮਿ ਰਤੇ ਸਦਾ ਤਪੁ ਹੋਇ ॥

ਨਾਮਿ ਰਤੇ ਸਚੁ ਕਰਣੀ ਸਾਰੁ ॥ ਨਾਮਿ ਰਤੇ ਗੁਣ ਗਿਆਨ ਬੀਚਾਰੁ ॥

ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਬੋਲੈ ਸਭੁ ਵੇਕਾਰੁ ॥ ਨਾਨਕ ਨਾਮਿ ਰਤੇ ਤਿਨ ਕਉ ਜੈਕਾਰੁ ॥ 33 ॥

ਪੂਰੇ ਗੁਰ ਤੇ ਨਾਮੁ ਪਾਇਆ ਜਾਇ ॥ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਸਚਿ ਰਹੈ ਸਮਾਇ ॥...

ਸਾਰਾਂਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਕਿ 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਪ੍ਰਤਖ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਘਟੋ-ਘਟੋ ਦੇ ਗੋਸ਼ਠੀਆਂ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਵਿਭਾਜਨ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਕੋਈ ਕਿੰਤੂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜਿਤਨੀਆਂ ਚਰਚਾਵਾਂ ਤਿਆਗਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਉਤਨੀਆਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੁਦਾਇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਗ੍ਰਿਹਸਥ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਧਰਮ ਤਿਆਗਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਮਲ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਿਧਾਂ ਅਤੇ ਨਾਥਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਉਚਤਾ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਉਚਤਾ ਇਤਨੀ ਸਹਿਜ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈ ਹੈ, ਕਿ ਕਿਤੇ ਰਤਾ ਭਰ ਵੀ ਅਭਿਮਾਨ ਦਾ ਭਾਵ ਨਹੀਂ। ਸਿਧਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਤਲਖੀ ਵੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਮਤਿ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਠਤਾ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਵੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਤਿ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਚੋਸ਼ਟਾ ਵੀ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਕੋਈ ਤਲਖੀ, ਨਾ ਆਪਣੇ ਮਤਿ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ, ਨਾ ਗਿਆਨੀ ਹੋਣ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਫਿਕਰ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਰਾਹ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਰਾਹ ਸੀ। ਸਰਬ-ਸਾਂਝਾ ਮਾਰਗ ਸੀ। ਇੰਝ ਇਹ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਗੋਸ਼ਠੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਤਿਆਗਵਾਦ ਉਤੇ ਸ਼ੁਧ-ਆਚਾਰੀ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਦੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਜੈ ਵੀ ਹੈ।